

Τάσεις καπιταλιστικής ανάπτυξης, αναγκαιότητα και προοπτικές του σοσιαλισμού

1. Τάσεις ανάπτυξης και κρισιακά αδιέξοδα στο σημερινό καπιταλιστικό κόσμο

Η ανίχνευση των σύγχρονων πολιτικοκοινωνικών εξελίξεων και η αναζήτηση των βασικών προϋποθέσεων και προοπτικών του σοσιαλισμού είναι ανάγκη να θεμελιώνονται σε μια ανάλυση των σημερινών διαρθρωτικών χαρακτηριστικών και των αναπτυξιακών τάσεων του υπάρχοντος καπιταλιστικού συστήματος. Αναλύοντας λοιπόν τις αντικειμενικές συνθήκες του καπιταλισμού και τις θεμελιακές αναδιρθρώσεις που συντελέστηκαν, ιδιαίτερα κατά τη μεταπολεμική περίοδο, είναι σκόπιμο να επισημανθούν ειδικότερα τα ακόλουθα.

(α) Η ραγδαία τομεακή και κλαδική αναδιάρθρωση της παραγωγής. Η εντυπωσιακή αναδιάρθρωση της μεταπολεμικής περιόδου συντελέστηκε σε βάρος της αγροτικής και υπέρ της βιομηχανικής παραγωγής και των υπηρεσιών. Ας σημειωθεί ότι κατά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο ακόμα και στις πιο αναπτυγμένες χώρες ο αγροτικός τομέας απασχολούσε περίπου το ένα τέταρτο του ενεργού πληθυσμού, ενώ σήμερα στις περισσότερες χώρες οι αγρότες αποτελούν μια μικρή μειοψηφία. Η διαδικασία αυτή αναδιάρθρωσης, ιδιαίτερα κατά την περίοδο 1950-1975, συντελέστηκε με πραγματικά εκπληκτικούς ρυθμούς. Κατά τις τελευταίες δεκαετίες πέρα από τη βιομηχανική παραγωγή ο ειδικότερος τομέας των (τεχνολογικών κυρίως) υπηρεσιών αποκτά μια ιδιαίτερη βαρύτητα.

(β) Η πληθυσμιακή έκρηξη σε παγκόσμιο επίπεδο. Παρά το δημογραφικό πρόβλημα ορισμένων χωρών μέσου ή υψηλού επιπέδου ανάπτυξης, θα πρέπει να σημειώσουμε ότι ο παγκόσμιος πληθυσμός υπεردιπλασιάστηκε κατά την περίοδο 1950-1990, προσεγγίζοντας σήμερα τα έξι δισεκατομμύρια. Κατά δραματικό τρόπο η δημογραφική έκρηξη αφορά κυρίως τις λιγότερο αναπτυγμένες χώρες (βλ. και Hobsbawm 1992).

(γ) Η κοινωνική διαφοροποίηση και αναδιάρθρωση του εργατικού δυναμικού. Πέρα από την εκτεταμένη προλεταριοποίηση που συντελέστηκε με την εκτατική ανάπτυξη του

Ο Γιώργος Λιοδάκης είναι αναπληρωτής καθηγητής στο Γενικό Τμήμα του Πολυτεχνείου Κρήτης. Το μεγαλύτερο μέρος του παρόντος κείμενου παρουσιάστηκε με τον ίδιο τίτλο ως εισήγηση στο Δ΄ Πανελλήνιο Συνέδριο «Προβλήματα Σοσιαλισμού» της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, στις 16-18 Σεπτεμβρίου 1994.

καπιταλισμού, η ραγδαία έξοδος των γυναικών από το νοικοκυριό στην αγορά εργασίας έχει ως αποτέλεσμα μια σοβαρή αύξηση και ανασύνθεση του εργατικού δυναμικού. Ενδεικτικά ως σημειωθεί ότι στις ΗΠΑ το ποσοστό των γυναικών που ζούσαν με το σύζυγο τους και απασχολούντο σε αμειβόμενη εξωτερική εργασία το 1940 ήταν μόνο 14%, ενώ το 1980 το ίδιο ποσοστό ξεπερνούσε ήδη το 50%. Ταυτόχρονα, με την εκβιομηχάνιση και ιδιαίτερα με την ανάπτυξη των νέων τεχνολογιών κατά τις τελευταίες δεκαετίες, παρατηρείται μια σημαντική ταξική διαφοροποίηση και μια έντονη αύξηση του αριθμού των διανοουμένων.

(δ) Η ραγδαία συγκέντρωση του κεφαλαίου και η διεθνοποίηση της παραγωγής. Οι υπάρχουσες εμπειρικές ενδείξεις, τόσο σε εθνικό όσο και παγκόσμιο επίπεδο, αποδεικνύουν την έντονη αυτή συγκέντρωση του κεφαλαίου, ενώ η διεθνοποίηση εκδηλώνεται με την ταχεία επέκταση των υπερεθνικών επιχειρήσεων, την ανάπτυξη του διεθνούς εμπορίου, που συνεπάγεται μια αυξανόμενη αλληλεξάρτηση και ένα βάθεμα του διεθνούς καταμερισμού εργασίας, την τάση περιφερειακής αλλά και παγκόσμιας οικονομικής ολοκλήρωσης και τον αυξανόμενο συντονιστικό και ρυθμιστικό ρόλο διάφορων διεθνών οργανισμών (ΟΟΣΑ, IMF, GATT[WTO], G7, κ.ά.).

(ε) Η αυξανόμενη και ουσιαστική υπαγωγή της εργασίας και της φύσης στο κεφάλαιο. Η ραγδαία μετεξέλιξη της τυπικής σε ουσιαστική υποταγή (υπαγωγή) της εργασίας στο κεφάλαιο στους περισσότερους κλάδους, και ιδιαίτερα στις πιο αναπτυγμένες χώρες, δε συνεπάγεται μόνο μια μεγαλύτερη εκμετάλλευση της εργατικής τάξης, αλλά εξασθενεί από ορισμένες πλευρές τη δυνατότητα αντίστασης και την επαναστατική δράση κατά του κεφαλαίου. Στις σημεινές βέβαια συνθήκες η αυξανόμενη τυπική υποταγή της εργασίας στο κεφάλαιο που συνδέεται με τη διεθνή επέκταση του κεφαλαίου, την τάση εντατικοποίησης της εργασίας και την απόσπαση απόλυτης υπεραξίας, εξακολουθεί να αποτελεί τη βάση για την παράλληλα αυξανόμενη πραγματική υποταγή της εργασίας, που συνδέεται με την εντατική εκμετάλλευση και την απόσπαση σχετικής υπεραξίας (βλ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τομ.1, Βιγκότσκι 1988, σελ.133-140). Η αυξανόμενη υπαγωγή ταυτόχρονα της φύσης στο κεφάλαιο συνεπάγεται μια καταλήστευση των φυσικών πόρων, μια εκρηκτική υποβάθμιση του περιβάλλοντος και μια επικίνδυνη ανατροπή της οικολογικής ισορροπίας.

(στ) Οι ραγδαίες τεχνολογικές αλλαγές και οι αντίστοιχες αναδιαρθρώσεις στην οργάνωση της καπιταλιστικής παραγωγής. Αρχετοί συγγραφείς κάνουν λόγο για τρίτη τεχνολογική επανάσταση και για μια μεταβιομηχανική κοινωνία («κοινωνία της πληροφορίας», κ.λπ.), στην πρώτη φάση ανάπτυξης της οποίας υποτίθεται ότι έχουμε ήδη εισέλθει. Μ' αυτή τους την τοποθέτηση υπερεκτιμούν πιθανόν τις πραγματικά σοβαρές επιπτώσεις των νέων τεχνολογιών (μικροηλεκτρονική, πληροφορική, ρομποτική και γενετική μηχανική) στην παραγωγή. Μια τέτοια τοποθέτηση συχνά υπονοεί ή συνεπάγεται την ανάγκη μιας ριζικής θεωρητικής και μεθοδολογικής αλλαγής για την ερμηνεία και αντιμετώπιση της νέας κατάστασης. Ένα τέτοιο συνεπακόλουθο όμως δεν μπορεί να εδραιωθεί θεωρητικά. Ούτε επίσης μπορεί κανείς να υποστηρίξει σοβαρά ότι η μηχανική παραγωγή και η βιομηχανία με την κλασική έννοια έχει εκποτιστεί για το μεγαλύτερο μέρος της παγκόσμιας παραγωγής από τις νέες τεχνολογίες. Οι τεχνολογίες αυτές έχουν αναμφίβολα οδηγήσει σε βαθιές επιπτώσεις και αναδιαρθρωτικές τάσεις, όμως η ουσία και τα βασικά δεδομένα του καπιταλισμού δεν έχουν αλλάξει ριζικά. Το ίδιο υπερβολικές και ίσως παραπλανητικές θα μπορούσαν να

χαρακτηριστούν και οι απόψεις για μετα-φορντικά συστήματα οργάνωσης και για αναδιοργάνωση στην κατεύθυνση της λεγόμενης «ευέλικτης εξειδίκευσης». Η σημασία της βιομηχανικής και μαζικής παραγωγής δεν έχει περιοριστεί τόσο δραστικά, όσο συχνά υποτίθεται (βλ. και Liodakis 1993). Οι όποιες αλλαγές πάντως έχουν επέλθει με την ανάπτυξη και εφαρμογή των νέων τεχνολογιών, θα πρέπει να ληφθούν σοβαρά υπόψη στην ανάλυση της νέας κοινωνικοοικονομικής πραγματικότητας, δεδομένου ότι μπορεί να επηρεάσουν την οικονομική κατάσταση, τις δυνατότητες κοινωνικού ελέγχου, την ενότητα, τη συνειδητοποίηση και τη μαχητικότητα της εργατικής τάξης.

(η) Η εντεινόμενη πόλωση στην ανάπτυξη και την κατανομή εισοδήματος και πλούτου διεθνώς. Η παρατηρούμενη επιδείνωση της κατανομής του εισοδήματος και του πλούτου αντανakλάται ενδεικτικά στο γεγονός ότι κατά το 1988 οι αναπτυγμένες χώρες είχαν ένα συνολικό πληθυσμό 807,7 εκατομμύρια και ένα μέσο κατά κεφαλή εισόδημα 17.387 δολάρια· αντίθετα, οι αναπτυσσόμενες χώρες, με ένα συνολικό πληθυσμό 2.727,7 εκατομμύρια, είχαν ένα μέσο κατά κεφαλή εισόδημα μόλις 1.031 δολάρια (βλ. UNCTAD 1990: 428). Ενδεικτικό είναι επίσης ότι το εξωτερικό μακροπρόθεσμο χρέος των αναπτυσσόμενων χωρών αυξήθηκε συνολικά μόνο κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '80 κατά 2,5 φορές, ενώ το συνολικό εξωτερικό χρέος των χωρών αυτών ανερχόταν το 1991 στο απόλυτο ύψος του 1,6 περίπου τρισεκατομμυρίων δολαρίων (U.N. 1993: 1048, World Bank 1992-93, vol.1: 13). Κατά τη δεκαετία του '80 το μακροπρόθεσμο αλλά και το συνολικό εξωτερικό χρέος των υπερχωρόμενων χωρών χαμηλού εισοδήματος τριπλασιάστηκε. Τα διογκούμενα ελλείματα, η υπερχρέωση και αυξανόμενη εξαθλίωση του Τρίτου Κόσμου αποτελούν μια έντονη επιβεβαίωση της τάσης ανισόμερης ανάπτυξης του καπιταλισμού και αποτέλεσμα των θεμελιικών λειτουργιών του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής (ΚΤΠ) και των συγκεκριμένων θεσμικών και νομισματοπολιτιστικών συνθηκών που έχουν επιβληθεί στην παγκόσμια οικονομία. Η αναπτυξιακή αυτή πόλωση έχει μεταξύ άλλων οδηγήσει σε φαινόμενα έντονης πολιτικοοικονομικής εξάρτησης και διαφθοράς στις χώρες του Τρίτου Κόσμου καθώς και σε ένα εντυπωσιακό μεταναστευτικό κύμα προς τις περισσότερο αναπτυγμένες χώρες, με σημαντικές κοινωνικοοικονομικές και ιδεολογικοπολιτικές επιπτώσεις (ξеноφοβία, ρατσισμός, ενίσχυση φασιστικών τάσεων).

(ζ) Η ενίσχυση των διεθνών ανταγωνισμών, η αναδιάταξη της ιμπεριαλιστικής ιεραρχίας και ο αναπροσανατολισμός των διεθνών ροών κεφαλαίου που προέκυψαν με την κατάρρευση των χωρών του λεγόμενου υπαρκτού σοσιαλισμού μετά το 1989. Παράλληλα με τη στρεβλή και βεβιασμένη προσπάθεια ιδιωτικοποίησης και ανάπτυξης του καπιταλισμού στο χώρο ιδιαίτερα των ανατολικοευρωπαϊκών χωρών, διανοίγονται τεράστιες αγορές και νέο πεδίο δράσης για το διεθνές κεφάλαιο, το οποίο διεισδύει ορμητικά με όλες τις μορφές (εμπορικό, παραγωγικό, χρηματιστικό). Και ενώ οι χώρες αυτές οδηγούνται σε μια βίαια «τριτοκοσμοποίηση» και σε μια κοινωνική εξαθλίωση με κερηκτικά ενδεχόμενα, η συνδεόμενη με τις εξελίξεις αυτές δραστική αναδιάρθρωση της παγκόσμιας οικονομίας λειτουργεί μερικά ως παράγοντας ανάσχεσης της παγκόσμιας καπιταλιστικής κρίσης, καθώς και ορισμένων τάσεων τεχνολογικής ανάπτυξης και παραγωγικής αναδιοργάνωσης. Ταυτόχρονα όμως, η διεθνής δραστηριότητα και ο ρόλος επιμέρους εθνικών κεφαλαίων διαφοροποιείται, και ο ανταγωνισμός για την επικυριαρχία στις χώρες αυτές εντείνεται.

Παρά τους οποιοσδήποτε ανασχετικούς παράγοντες, που συχνά συνδέονται με την αυξανόμενη υποταγή της εργασίας στο κεφάλαιο και λειτουργούν βέβαια συνήθως σε βάρος της εργατικής τάξης, του περιβάλλοντος και ολόκληρων λαών ή περιοχών, και παρά τις οποιοσδήποτε πρόσκαιρες τάσεις οικονομικής εξομάλυνσης, οι εσωτερικές αντιθέσεις του καπιταλισμού δημιουργούν κατά τα τελευταία χρόνια μια εκρηκτική κατάσταση. Η διεθνής και γενικευμένη κρίση του κεφαλαίου, που ξέσπασε το 1973-74 και με κάποιες διακυμάνσεις συνεχίζεται μέχρι σήμερα, έχει το χαρακτήρα μιας βαθιάς και παρατεταμένης κρίσης διαρθρωτικής υπερσυσώρευσης (βλ. Λιοδάκης 1993). Συνδέεται δηλαδή άμεσα με την επιδεινούμενη κερδοφορία του κεφαλαίου και αποδεικνύει ότι ο κύριος φραγμός στην ανάπτυξη του κεφαλαίου είναι το ίδιο το κεφάλαιο (βλ. Μαξ 1978, Τομ.3, κεφ.13) και όχι τόσο η έλλειψη αγορών ή οι κατακτήσεις των εργαζομένων. Η κρίση αυτή, που φαίνεται να οξύνεται καθώς βαδίζουμε προς το τέλος του αιώνα, παρά την κατάργηση των ανατολικών χωρών και τη σχετική θριαμβολογία των ιδεολογικών εκπροσώπων του καπιταλισμού, εκδηλώνεται με μια στασιμότητα ή μηδαμινή ανάπτυξη της παραγωγής και των επενδύσεων, μια αύξηση του αργούντος παραγωγικού δυναμικού, μια τεράστια και διογκούμενη ανεργία, ένα υψηλό σε αρκετές χώρες πληθωρισμό, μια δημοσιονομική κρίση του αστικού κράτους και μια έντονη αστάθεια στις διεθνείς αγορές. Η διεθνής χρηματοπιστωτική κρίση, που σχετίζεται ιδιαίτερα με την υπερχρέωση του Τρίτου Κόσμου, καθώς και η περιβαλλοντική, η κοινωνικοπολιτική και ιδεολογική κρίση, συνιστούν επίσης στοιχεία μιας κατά τα φαινόμενα γενικής κρίσης του καπιταλισμού (MacEwan 1986, Λιοδάκης 1993), που απειλεί τα ίδια τα θεμέλια του καπιταλισμού, χωρίς βέβαια να συνεπάγεται την αυτόματη απόρριψή του.

Αντιδρώντας στα φαινόμενα αυτά κρίσης και αποσύνθεσης, το διεθνές κεφάλαιο επιχειρεί κατά τις τελευταίες δεκαετίες να διαμορφώσει και να ακολουθήσει μια στρατηγική ανασυγκρότησης και προσαρμογής με στόχο τη βελτίωση των συνθηκών αξιοποίησής του και τη διασφάλιση της βιωσιμότητας του ΚΤΠ. Στην προσπάθειά του αυτή το κεφάλαιο επιχειρεί μια κατάργηση του θεσμικού πλαισίου του «κράτους κοινωνικής ευημερίας», μια ανατροπή των κοινωνικοοικονομικών κατακτήσεων των εργαζομένων και έναν εξυγιαντικό (έκκαθαριστικό) εξορθολογισμό σε εθνικό και διεθνές επίπεδο. Αξιοποιεί επίσης τις νέες τεχνολογίες και συντελεί στη διαμόρφωση μιας τεχνολογικής ανάπτυξης με στόχο την άνοδο της παραγωγικότητας και της κερδοφορίας του κεφαλαίου, καθώς και τη διαφοροποίηση και κατάτμηση της ενότητας της εργατικής τάξης. Επωφελείται τέλος από την κατάργηση των ανατολικών χωρών και τη σχετική ιδεολογική κρίση στο χώρο της Αριστεράς, και επιστρατεύει, με τις ανάλογες προσαρμογές, κρατικούς ή υπερκρατικούς μηχανισμούς ή διεθνείς οργανισμούς για την επιβολή των αναγκαίων προγραμματίων αναδιάρθρωσης και προσαρμογής (ΔΝΤ, GATT, Μάαστριχτ, *Λευκή Βίβλος*, κ.λπ.).

Ενώ λοιπόν η όξυνση της κρίσης και η αυξανόμενη εξαθλίωση και βαρβαρότητα στο σημερινό καπιταλιστικό κόσμο γίνονται όλο και πιο έκδηλες προκαλώντας σοβαρά ρήγματα στο σύστημα, το κεφάλαιο επιχειρεί να απαντήσει σε αυτές τις προκλήσεις. Το κατά πόσο η προσπάθεια αυτή απάντησης και ανασυγκρότησης του κεφαλαίου θα είναι επιτυχής θα εξαρτηθεί σε μεγάλο βαθμό από τους συσχετισμούς ταξικής πάλης ανάμεσα στο κεφάλαιο και την εργασία. Αν και η σημερινή συγκυρία δε φαίνεται να είναι άμεσα ευνοϊκή για την

εργατική τάξη, είναι νομίζουμε ανάγκη να διερευνηθούν συστηματικότερα και περισσότερα συγκεκριμένα, μέσα στα πλαίσια των αντικειμενικών συνθηκών που σχηματίστηκαν παραπάνω, τόσο οι όροι και οι προοπτικές της ταξικής πάλης, όσο και η γενικότερη αναγκαιότητα υπέρβασης του καπιταλισμού και οι προϋποθέσεις βιωσιμότητας ενός εναλλακτικού τρόπου ανάπτυξης σε μια σοσιαλιστική/κομμουνιστική κατεύθυνση. Στόχος της παρούσας εργασίας δεν είναι η εξάντληση αλλά μια πρώτη προσέγγιση αυτού του ζητήματος, παίρνοντας υπόψη τόσο τις αντικειμενικές συνθήκες και τις τάσεις της καπιταλιστικής ανάπτυξης όσο και τη σοσιαλιστική εμπειρία στη διάρκεια του 20ού αιώνα.

II. Η αναγκαιότητα του σοσιαλισμού και η σοσιαλιστική εμπειρία του παρελθόντος

Όπως είναι γνωστό, οι θεμελιωτές του λεγόμενου επιστημονικού σοσιαλισμού (Μαρξ και Ένγκελς) προσπάθησαν να εδραιώσουν την αναγκαιότητα του σοσιαλισμού στις ίδιες τις υλικές συνθήκες και εσωτερικές αντιθέσεις του καπιταλισμού και όχι στο αίσθημα περιηθικής που μπορεί να έχει η κοινωνία ή μια ορισμένη κοινωνική τάξη, ούτε στην ενδεχόμενη επίδραση στις κοινωνικές εξελίξεις από κάποια θεωρία που θα αποτελούσε ένα αυθαίρετο εγκεφαλικό δημιούργημα. Μια προσεκτική ανάλυση του έργου των κλασικών δείχνει ότι η αναγκαιότητα του κομμουνισμού θεμελιώνεται και είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τη σταδιακή ανάπτυξη της οικονομικής θεωρίας του Μαρξ για τον καπιταλισμό, που ως αποκορύφωμα αποτυπώνεται στο *Κεφάλαιο* (βλ. Βιγκότσκι 1988). Κάνοντας λοιπόν λόγο για τις εσωτερικές αντιθέσεις του ΚΤΠ, θα πρέπει να σημειώσουμε ότι η βασική αντίθεση κεφαλαίου-εργασίας δεν είναι σήμερα απλώς υπαρκτή αλλά οξυμένη στο έπακρο. Η θεμελιακή αντίθεση ανάμεσα στον κοινωνικό χαρακτήρα της παραγωγής και τον ιδιωτικό χαρακτήρα της ιδιοποίησης, που συνδέεται άμεσα με την κρίση υπερσυσσώρευσης, εκδηλώνεται επίσης σήμερα με ιδιαίτερη οξύτητα. Θα μπορούσε όμως κανείς να καταλήξει στο συμπέρασμα ότι οι εσωτερικές αντιθέσεις από μόνες τους, έτσι αυτόματα, θα μπορούσαν να οδηγήσουν στην κατάρρευση του καπιταλισμού και στο πέρας στο σοσιαλισμό; Ένα τέτοιο συμπέρασμα δεν έχει ασφαλώς καμιά σχέση με τις πεποιθήσεις των κλασικών του μαρξισμού, ούτε βέβαια με οποιαδήποτε ρεαλιστική αποτίμηση της ιστορικής εμπειρίας. Αντίθετα, ο άνθρωπος παράγοντας και η ταξική πάλη παίζουν ένα καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση των κοινωνικοϊστορικών εξελίξεων. Είναι επομένως αναγκαίο να διευκρινιστούν ειδικότερα οι παράγοντες συνειδητοποίησης και ενεργοποίησης των κοινωνικών τάξεων που μπορούν από τη φύση τους να παίξουν έναν επαναστατικό ρόλο.

Σε μια μεταβατική ιστορική φάση όπως η σημερινή, όπου τα φαινόμενα αποσύνθεσης του υπάρχοντος συστήματος αιξάνουν και το ζήτημα της μετάβασης στο σοσιαλισμό τίθεται ξανά σε νέα βάση, η αντίθεση των παραγωγικών δυνάμεων με τις παραγωγικές σχέσεις της κοινωνίας αποκτά, σύμφωνα τουλάχιστον με την αντίληψη του ιστορικού υλισμού, ιδιαίτερη σημασία. Θα πρέπει όμως να παρατηρήσουμε σχετικά ότι, λόγω της μεταφορικής σε ορισμένα σημεία διατύπωσης της σχετικής διαλεκτικής από τον Μαρξ ή λόγω των ιδιαιτεροτήτων στη διαμόρφωση του ιδεολογικοπολιτικού σχηματισμού στις χώρες του πρώην

«υπαρκτού σοσιαλισμού» (και ειδικότερα στην ΕΣΣΔ), σε ένα μεγάλο μέρος του διεθνούς κομμουνιστικού κινήματος έχει επικρατήσει μια προντακτιβιστικής και θετικιστικής έμπνευσης, μηχανιστική ερμηνεία της εσωτερικής αυτής για τον ΚΤΠ αντίθεσης (βλ. και Μπετελέμ γχ: 481-485). Σύμφωνα με μια σχετική διατύπωση του Μαοξ,

«Το μονοπώλιο του κεφαλαίου μετατρέπεται σε δεσμά του τρόπου παραγωγής που άνηθε μαζί του και κάτω απ' αυτό. Η συγκεντροποίηση των μέσων παραγωγής και η κοινωνικοποίηση της εργασίας φτάνουν σ' ένα σημείο, όπου δεν συμβιβάζονται με το κεφαλαιοκρατικό τους περίβλημα. Το περίβλημα αυτό σπάει. Σημαίνει το τέλος της ατομικής κεφαλαιοκρατικής ιδιοκτησίας. Οι απαλλοτριωτές απαλλοτριώνονται» (Μαοξ 1978, τομ.1: 787).

Η αντίληψη όμως που σε μεγάλο βαθμό επικράτησε δίδει μια μηχανιστική προτεραιότητα σε μια σωρευτική και γραμμική ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων (ΠΔ), οι οποίες σε κάποια φάση, από μόνες τους και λόγω της υπερβολικής τους ανάπτυξης, έρχονται να σπάσουν τα δεσμά των υπάρχουσών παραγωγικών σχέσεων (ΠΣ) και να οδηγήσουν σε έναν κοινωνικό μετασχηματισμό της παραγωγής. Στη σημερινή φάση ειδικότερα, σύμφωνα με αυτή την αντίληψη, η γρήγορη ανάπτυξη των ΠΔ, λόγω ίσως της ραγδαίας τεχνολογικής προόδου (τεχνολογικός ντετερμινισμός), σπάει τα δεσμά και υπερβαίνει τα όρια των υπάρχουσών ΠΣ. Το πρόβλημα όμως με αυτή την αντίληψη είναι ότι αφενός μεν δημιουργεί και πάλι την εντύπωση κάποιου αυτοματισμού, αφού από μόνη της η αυθόρμητη ανάπτυξη των ΠΔ οδηγεί σε κρίση και υπέρβαση του ΚΤΠ, και, αφετέρου, η κρίση φαίνεται παραδόξως να προκύπτει από τη ραγδαία ανάπτυξη των ΠΔ και όχι από τη στασιμότητα ή παρακμή τους. Επιπλέον, η μηχανιστική αυτή αντίληψη τείνει να αποδίδει έναν καθοριστικό ρόλο στις ΠΔ ανεξάρτητα από την ιστορική φάση ή συγκυρία.

Σε μια ανοδική ή κανονική φάση στην ανάπτυξη ενός ορισμένου τρόπου παραγωγής είναι βέβαια λογικό να υποθέσουμε ότι η αυθόρμητη ή συνειδητή ανάπτυξη των ΠΔ αποτελεί την κυρίαρχη όψη της αντίθεσης ΠΔ/ΠΣ, συντελώντας έτσι στην προσαρμογή και ανάπτυξη των ΠΣ. Αντίθετα όμως, σε μια φάση γενικευμένης κρίσης του ΚΤΠ όπως η σημερινή και μιας επιχειρούμενης υπέρβασης ή μετάβασης στο σοσιαλισμό, το πρόβλημα είναι μάλλον ότι οι υπάρχουσες ΠΣ συνιστούν πλέον ολοφάνερα ένα δεσμευτικό πλαίσιο για την ανάπτυξη των ΠΔ, παρά το γεγονός ότι οι αναπτυξιακές δυνατότητες που προκύπτουν από την εξέλιξη της τεχνολογίας και την επαναστατικοποίηση της παραγωγής, ιδιαίτερα σε ορισμένους τομείς, είναι τεράστιες. Ένα χάσμα τείνει ολοφάνερα να αναπτύσσεται ανάμεσα στη *δυναμική αυτή ανάπτυξη* και την *πραγματική ανάπτυξη* των ΠΔ που ανασχετείται μεταξύ άλλων από την αυξανόμενη συγκυριακή και δομική ανεργία, την υποαπασχόληση του παραγωγικού δυναμικού, την καταλήστευση φυσικών πόρων και την υποβάθμιση του περιβάλλοντος, τους ταξικούς φραγμούς της αστικής εκπαίδευσης και την έντονη στροφή από τη βασική στην άμεσα εφασμοσμένη έρευνα (π.χ. ματαίωση του υπερεπιταχυντή SSC, δόγμα της «υπερταχείας της πληροφορικής και των τηλεπικοινωνιών», κλείσιμο των αστροσκοπείων Πικ-ντι-Μιντί, «πογκρόμ» επιστημόνων σε εργαστήρια της IBM και AT&T, περικοπές κονδυλίων βασικής έρευνας, κ.λπ.). Η κρίση υπερσυσσώρευσης που προκύπτει από τον

ίδιο το χαρακτήρα του ΚΤΠ επιτείνει τα παραπάνω φαινόμενα (πτώση επενδύσεων, ανεργία, κ.λπ.) και οδηγεί στη στρεβλή ανάπτυξη ή την τελμάτωση των ΠΔ. Και τούτο τη στιγμή που μπορεί κανείς να αναλογιστεί τις τεράστιες κοινωνικές ανάγκες που υπάρχουν και θα μπορούσαν να ικανοποιηθούν σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό με την ανεμπόδιστη ανάπτυξη και πλήρη αξιοποίηση των δυνητικά διαθέσιμων ΠΔ. Η απελευθέρωση των ΠΔ μπορεί να προκύψει πλέον μόνο με την αλλαγή των ΠΣ και, δεδομένου ότι η ανάπτυξη των ΠΔ δεν είναι αυτοσκοπός, η αλλαγή και κατάλληλη διαμόρφωση των ΠΣ είναι η αναγκαία προϋπόθεση όχι μόνο για την παραπέρα ανάπτυξη των ΠΔ, αλλά και για την άριστη κοινωνική τους αξιοποίηση με στόχο την ικανοποίηση των κοινωνικών αναγκών σε μια εξανθρωπισμένη κοινωνία.

Η επαναστατική όμως ανατροπή και υπέρβαση των υπαρχουσών ΠΣ δεν μπορεί να προκύψει άμεσα και αυτόματα από την ανάπτυξη ή μη των ΠΔ, αλλά είναι ανάγκη να διαμεσολαβηθεί από μια αυξημένη συνειδητοποίηση και συγκρότηση των επαναστατικών υποκειμένων και να επιβληθεί από την ταξική πάλη και την επαναστατική πολιτική δράση των επαναστατικών υποκειμένων. Η συνειδητοποίηση πάλι και η συγκρότηση του ή των επαναστατικών υποκειμένων δεν προσδιορίζεται μόνο από την αντίληψη του αναπτυξιακού χάσματος που επισημάνθηκε παραπάνω, αλλά επίσης από τη συνειδητοποίηση της αυξανόμενης αλλοτριώσης που πηγάζει από τον αλλοτριωτικό χαρακτήρα της εργασίας στον καπιταλισμό και της αυξανόμενης σχετικής εξαθλίωσης των μισθωτών στρωμάτων, καθώς και από την αποκάλυψη του εκμεταλλευτικού και καταπιεστικού χαρακτήρα του καπιταλισμού και την επίγνωση των κινδύνων που η αυξανόμενη καπιταλιστική βαρβαρότητα συνεπάγεται για το φυσικό και κοινωνικό περιβάλλον και τον ανθρώπινο πολιτισμό. Πρωτίστως όμως, θα πρέπει να τονιστεί ότι η ταξική συνειδητοποίηση προκύπτει από τη συμμετοχή στην ταξική πάλη και την πραγματική εμπλοκή στο κοινωνικό γίγνεσθαι (βλ. Yaghmaian 1994). Όπως επισημαίνουν οι Μαρξ και Ένγκελς (xx: 87-88), «όχι η κριτική, αλλά η επανάσταση είναι η κινητήρια δύναμη της ιστορίας». Ακόμα θα πρέπει να επισημανθεί ότι η συνειδητοποίηση και συγκρότηση των επαναστατικών υποκειμένων δεν είναι μια απλή και μονοσήμαντη υπόθεση, αλλά καθορίζεται σύνθετα και ενοποιείται ή διασπάται από τις αντικειμενικές συνθήκες της παραγωγής και την ταξικά προσδιοριζόμενη ανάπτυξη της τεχνολογίας.

Όσον αφορά την τεχνολογία, θα πρέπει μάλλον να απορριφθεί ο «αυτόνομος» και ντετερμινιστικός ρόλος, καθώς και ο γενικά απελευθερωτικός χαρακτήρας που της αποδίδεται από τους ιδεολογικούς εκπροσώπους του καπιταλισμού, τους οπαδούς της «μεταβιομηχανικής κοινωνίας» ή της «κοινωνίας της πληροφορίας» ειδικότερα, αλλά και από ορισμένους εκπροσώπους του κομμουνιστικού κινήματος. Με την ανάπτυξη και εφαρμογή νέας τεχνολογίας το κεφάλαιο γενικά στοχεύει στην αύξηση της παραγωγικότητας, στη μείωση του εργατικού κόστους, στον έλεγχο της παραγωγικής διαδικασίας και στον ορθολογισμό της παραγωγής και ανταλλαγής. Αν και η τεχνολογική ανάπτυξη συντελείται μέσα στα πλαίσια της αστικής κυριαρχίας και εξυπηρετεί σε μεγάλο βαθμό τα συμφέροντα του κεφαλαίου, ο ρόλος του τελευταίου δεν είναι απόλυτα και μονοσήμαντα καθοριστικός. Οι συγκεκριμένες τεχνολογικές καινοτομίες προκύπτουν συνήθως μέσα στα πλαίσια μιας συγχροιστικής διαδικασίας, που περιλαμβάνει τόσο τον καπιταλιστικό ανταγωνισμό όσο και

την ταξική πάλη κεφαλαίου-εργασίας (βλ. και Ιωακείμωβλου 1994). Η ταξική πάλη παίζει σε τελική ανάλυση έναν αποφασιστικό ρόλο στη διαμόρφωση και εφαρμογή της νέας τεχνολογίας (βλ. και Yaghmaian 1994). Και ο ρόλος της ταξικής πάλης όμως δε θα πρέπει να απολυτοποιείται, όπως γίνεται από ορισμένους συγγραφείς (βλ. Clarke 1988, Witheford 1994). Στην πραγματικότητα, η συγκεκριμένη διαμόρφωση της τεχνολογίας πέρα από την ταξική πάλη προσδιορίζεται διαλεκτικά από τις αντικειμενικές και συγκεκριμένες ανάγκες ανάπτυξης και συνάρθρωσης ΠΔ/ΠΣ, σε μια ορισμένη φάση ανάπτυξης ενός ιστορικά ειδικού τρόπου παραγωγής.

Στο χώρο της Αριστεράς υπάρχουν σε γενικές γραμμές, και ανεξάρτητα από επιμέρους διαφοροποιήσεις, δύο απόψεις σχετικά με τη σημασία της τεχνολογίας για την ταξική συγκρότηση και ιδεολογική διαμόρφωση της εργατικής τάξης. Από τη μια μεριά υπάρχουν ορισμένες απαισιόδοξες απόψεις, που θεωρούν ότι η ανάπτυξη και εφαρμογή της τεχνολογίας ελέγχεται απόλυτα από το κεφάλαιο και συνεπάγεται μια αποειδίκευση (Braverman 1975) ή μια υπερεξειδίκευση/κατάτμηση, υπερεκμετάλλευση και εξαθλίωση της εργατικής τάξης. Σε ορισμένες περιπτώσεις μπορούμε να κάνουμε λόγο για ένα «νεο-λουδισμό». Οι σύγχρονοι εκφραστές τέτοιων απόψεων υπερεκτιμούν ορισμένες τάσεις αποβιομηχάνισης και ξεπεράσματος διαδικασιών μαζικής εργασίας, καθώς επίσης και την έκταση και τις επιπτώσεις από την εφαρμογή των νέων τεχνολογιών. Υπογραμμίζουν ιδιαίτερα ορισμένα φαινόμενα κατάτμησης ή διαφοροποίησης, ιδεολογικής αποχαίνωσης και αδρανοποίησης της εργατικής τάξης (βλ. Ταρπάγκος 1994), ενώ συχνά κάνουν λόγο για απουσία επαναστατικού υποκειμένου. Από την άλλη μεριά, ορισμένοι μαρξιστές, και ειδικότερα οι λεγόμενοι «αυτονομιστές μαρξιστές», επισημαίνουν ιδιαίτερα το γεγονός ότι η συγκεκριμένη ανάπτυξη της τεχνολογίας είναι ταξικά προσδιοριζόμενη και αποτέλεσμα της ταξικής πάλης, υπογραμμίζουν τον πραγματικά «αυτόνομο ρόλο» της εργασίας μέσα στις εκάστοτε τεχνολογικές συνθήκες και αναδεικνύουν νέες δυνατότητες ταξικής ενοποίησης και συγκρότησης μέσα στις σύγχρονες τεχνολογικές συνθήκες (Witheford 1994). Σύμφωνα με την αντίληψη αυτή, η μερική εκτόπιση του μαζικού εργοστασιακού εργάτη αντισταθμίζεται από νέα πεδία εμπορευματοποίησης και ανάπτυξης και από νέες δυνατότητες επικοινωνίας και ενοποίησης που δημιουργούνται σε κοινωνικό επίπεδο από την εφαρμογή των νέων τεχνολογιών (κοινωνικοποιημένος εργάτης). Μέσα στις νέες αυτές συνθήκες δεν αμφισβητείται μόνο το τεύλοριστικό ιεραρχικό πρότυπο παραγωγικής οργάνωσης και ελέγχου, αλλά δημιουργούνται νέες δυνατότητες οριζόντιας επικοινωνίας και δημοκρατικής οργάνωσης της εργατικής τάξης. Τα συμπεράσματα αυτής της άποψης είναι προφανώς περισσότερο αισιόδοξα για την ταξική συγκρότηση του δυνητικά επαναστατικού υποκειμένου και για τις δυνατότητες μιας χειραφετητικής αντικαπιταλιστικής πάλης.

Η ανασυγκρότηση του κεφαλαίου, που αξιοποιεί τις νέες τεχνολογικές δυνατότητες και διάφορα νέα σχήματα «ευέλκτιης» παραγωγής και εξειδίκευσης, δε στοχεύει μόνο στην αύξηση της παραγωγικότητας και της εκμετάλλευσης της εργασίας, αλλά και στη διαφοροποίηση της εργατικής τάξης και στην ανάπτυξη ιδιαίτερων συμβασιακών ή μη εργασιακών σχέσεων, στην απομαζικοποίηση δηλαδή και αποδυνάμωση της εργατικής τάξης. Η προσπάθεια αυτή όμως δεν μπορεί να καταργήσει ή να αποσυνθέσει τελικά την εργατική τάξη με τη γενική έννοια του όρου, που περιλαμβάνει ολόκληρη τη στρατιά των μισθωτών εργατών,

ανεξαρτήτως επιμέρους κατηγοριών προσφερόμενης εργασίας (πνευματική ή χειρωνακτική, ειδικευμένη ή μη, κ.λπ.). Η εργατική τάξη υπόκειται στην πραγματικότητα σε ένα διαρκή και δυναμικό μετασχηματισμό και ανασύνθεση (βλ. και Carchedi 1991: 32-49). Το γεγονός αυτό όμως δε δικαιολογεί στις σημερινές συνθήκες την αναζήτηση για ένα νέο, σαφώς καθορισμένο και ομοιογενές επαναστατικό υποκείμενο, ούτε μια τέτοια αναζήτηση θα πρέπει να αποτελέσει ανασταλτικό παράγοντα για την ιδεολογική συγκρότηση και την ταξική και πολιτική πάλη της εργατικής τάξης. Η ανομοιογένεια και ανομοιομορφία της παγκόσμιας οικονομίας (τάση ανισόμερης ανάπτυξης) και η ανομοιογένεια ή διαφοροποίηση της εργατικής τάξης (του υποκειμένου) δεν κάνουν αναγκαστικά τη σύγκρουση με τον καπιταλισμό, ούτε λιγότερο επείγουσα, ούτε τελικά λιγότερο βίαιη. Σε «κείνους που εναγώνια επισημαίνουν την απώλεια ή αποσύνθεση του επαναστατικού υποκειμένου θα μπορούσε τέλος να απαντήσει κανείς με την εύστοχη παρατήρηση του Ε. Βάργκα, ότι «ο σύγχρονος καπιταλισμός στις υψηλά αναπτυγμένες χώρες θυμίζει, ως προς την κοινωνική του διάρθρωση, πολύ περισσότερο την καπιταλιστική κοινωνία που απαρτίζεται από δύο τάξεις, την αστική τάξη και το προλεταριάτο, την κοινωνία της οποίας την ύπαρξη ο Μαρξ υπόθετε σαν βάση της θεωρητικής του ανάλυσης, απ' ό,τι η πραγματική καπιταλιστική οικονομία που υπήρχε όσο ζούσε ο Μαρξ» (όπως παρατίθεται στο Βιγκότσκι 1988: 165).

Από τη μεριά της εργατικής τάξης, η ενίσχυση της αντίστασης στις προσπάθειες ανασυγκρότησης του κεφαλαίου και η δημιουργία των συνθηκών για την υπέρβαση του καπιταλισμού προϋποθέτουν την αξιοποίηση σε κάποιο βαθμό ορισμένων τεχνολογιών και την κατά το δυνατόν αναδιαμόρφωση-αναπροσανατολισμό της τεχνολογίας και της παραγωγής, έτσι ώστε να ικανοποιούνται κατά το δυνατόν οι πιο γνήσιες και αυθεντικές ανάγκες της εργατικής τάξης, να αναπτύσσονται μορφές συλλογικής οργάνωσης και δράσης και να δημιουργούνται οι προϋποθέσεις αποτελεσματικής αντικαπιταλιστικής πάλης. Γενικότερα, θα πρέπει να επιδιώκεται ένας ουσιαστικός μετασχηματισμός των σχέσεων του άμεσου παραγωγού με τις αντικειμενικές συνθήκες εργασίας, που να καταργεί βαθμιαία την αλλοτρίωση της εργασίας και την αυτο-αποξένωση του εργάτη. Έτσι, αναπτύσσεται βαθμιαία το νέο μέσα στο παλιό σύστημα, πράγμα που θα πρέπει να θεωρείται προϋπόθεση για την ουσιαστική υπέρβαση του καπιταλισμού (Ναξάκης 1994), ενώ παράλληλα διαμορφώνονται οι συνθήκες, παρά την πολλαπλή διαφοροποίηση, για ενότητα και αποτελεσματική δράση της εργατικής τάξης. Μια τέτοια εργατική στρατηγική προϋποθέτει με τη σειρά της μια διεπιστημονική θεώρηση και γνώση, καθώς και μια οριζόντια και κάθετη οργάνωση της εργατικής τάξης, που να αξιοποιεί τα επιτεύγματα της πληροφορικής, των τηλεπικοινωνιών και της σύγχρονης τεχνολογίας γενικά. Η επιλογή και κατάλληλη αξιοποίηση της τεχνολογίας από την εργατική τάξη αφορά ουσιαστικά τόσο τις σημερινές καπιταλιστικές συνθήκες, όσο και το πρώτο μεταβατικό στάδιο του σοσιαλισμού. Στην τελευταία αυτή περίπτωση, «η εναλλακτική χρήση των καπιταλιστικών παραγωγικών δυνάμεων εξαρτάται όχι από την κοινωνική τους ουδετερότητα αλλά από το αν το ταξικό τους περιεχόμενο πρέπει αναγκαία να εκδηλωθεί ή μπορεί να υποσταλλεί, σε μια ενδεχόμενα δυνητική κατάσταση, μέσα σε διαφορετικά κοινωνικά πλαίσια» (Carchedi, 1993: 74).

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, οι θεμελιωτές του επιστημονικού σοσιαλισμού στήριξαν την αναγκαιότητα του σοσιαλισμού στις εσωτερικές αντιθέσεις του καπιταλισμού. Με

αυτή την έννοια, η αναγκαιότητα του σοσιαλισμού παίρνει το χαρακτήρα της νομοτέλειας, όχι βέβαια με την έννοια ενός απόλυτου και αναπόδραστου ιστορικού αυτοματισμού, αλλά με την έννοια ότι μακροχρόνια και με την ενεργό πολιτική παρέμβαση, των επαναστατικών τάξεων η κοινωνία αναπόφευκτα θα βαδίσει σε μια τέτοια μετάβαση υπερβαίνοντας το υπάρχον καπιταλιστικό σύστημα. Παραπάνω υπονοήσαμε επίσης μια δεύτερη έννοια της αναγκαιότητας μετάβασης στο σοσιαλισμό, που συνδέεται με τη συνειδητοποίηση ότι η ικανοποίηση των σύγχρονων κοινωνικών αναγκών προϋποθέτει την αλλαγή και υπέρβαση των υπαρχουσών ΠΣ. Όπως γίνεται φανερό, η πρώτη έννοια της αναγκαιότητας συνδέεται άμεσα με τη δεύτερη. Ας σημειωθεί επίσης ότι γενικά η συνειδητοποίηση της αναγκαιότητας του σοσιαλισμού ενισχύεται από τη συνειδητοποίηση της αναγκαιότητας αυτής με την πρώτη έννοια, πράγμα που επίσης προσδίδει στην πολιτική δράση του επαναστατικού υποκειμένου μεγαλύτερη αυτοπεποίθηση.

Η ταξική, πολιτική συνειδητοποίηση όμως της εργατικής τάξης και η συνειδητοποίηση της αναγκαιότητας του σοσιαλισμού δεν εξαρτάται, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, μόνο από την επίγνωση του καταπιεστικού, αλλοτριωτικού και εκμεταλλευτικού χαρακτήρα του καπιταλισμού, των κινδύνων που συνεπάγεται για το φυσικό περιβάλλον και τον ανθρωπινό πολιτισμό και της αδυναμίας ικανοποίησης των πιο αυθεντικών κοινωνικών αναγκών μέσα στα πλαίσια των υπαρχουσών ΠΣ. Εξαρτάται επίσης από τη μέχρι σήμερα σοσιαλιστική εμπειρία και τις ερμηνείες για την κατάρρευση του σημαντικότερου σοσιαλιστικού εγχειρήματος στη διάρκεια του 20ού αιώνα, καθώς και από τις θεωρητικές και πρακτικές προοπτικές του σοσιαλισμού σε έναν ορίζοντα του σχετικά άμεσου μέλλοντος. Η μαζική πολιτική δράση προϋποθέτει μια λίγο πολύ σαφή προδιαγραφή των βασικών χαρακτηριστικών της επιδιωκόμενης μελλοντικής κοινωνικής οργάνωσης. Με άλλα λόγια, προϋποθέτει μια πειστική ουτοπία, με τη θετική έννοια του όρου. Με την κατάρρευση των χωρών του λεγόμενου «υπαρκτού σοσιαλισμού» και της ΕΣΣΔ ειδικότερα, οι ιδεολογικοί εκπρόσωποι του καπιταλισμού έσπευσαν, όπως είναι γνωστό, να διατυμπανίσουν την υποτιθέμενη χρεωκοπία και ανεδαφικότητα του σοσιαλισμού γενικά, αλλά ακόμα και του μαρξισμού, και να προδιαγράψουν το τέλος της ιστορίας. Στην έκταση που η προπαγάνδα αυτή είχε ανταπόκριση, και αναμφίβολα είχε, γιατί ο μαρξισμός και ο σοσιαλισμός γενικά δεν μπορούν να θεωρηθούν άσχετοι με το συγκεκριμένο σοσιαλιστικό εγχείρημα, επέδρασε ανασταλτικά στη συνειδητοποίηση της αναγκαιότητας του σοσιαλισμού και στην ταξική πάλη της εργατικής τάξης με επαναστατικό πολιτικό χαρακτήρα. Για το μαρξισμό βέβαια θα πρέπει να σημειώσουμε ότι το κύρος του, ως θεωρητικής επιστημονικής προσέγγισης αλλά και ως κοσμοθεωρίας, δεν επηρεάζεται σημαντικά από αυτές τις εξελίξεις (βλ. και McCamey 1991). Στην έκταση που, ως θεωρητική και μεθοδολογική προσέγγιση, βοηθά περισσότερο από οποιαδήποτε άλλη εναλλακτική προσέγγιση στην ανάλυση και κατανόηση των οικονομικοκοινωνικών εξελίξεων του καπιταλισμού αλλά και των αιτιών για την κατάρρευση του «υπαρκτού σοσιαλισμού», διατηρεί την εγκυρότητά του και είναι σε θέση, ιδιαίτερα στα πλαίσια της παρατεινόμενης καπιταλιστικής κρίσης, ακόμα και να επεκτείνει την επιρροή του σε ελεύθερα και σοβαρά σκεπτόμενους ανθρώπους.

Σχετικά με την αποτυχία και την κατάρρευση του σοσιαλιστικού εγχειρήματος στο χώρο της Ανατολικής Ευρώπης θα υποστηρίξουμε ότι στην προσπάθεια αυτή δε συνέτρεξαν

και δε διασφαλίστηκαν οι αναγκαίες εσωτερικές και εξωτερικές υλικές και πολιτικο-οργανωτικές συνθήκες ανάπτυξης και οι προϋποθέσεις εδραίωσης ενός πραγματικά σοσιαλιστικού, μεταβατικού προς τον κομμουνισμό, καθεστώτος. Επομένως, η αποτυχία αυτή δεν μπορεί να χρεωθεί γενικά ως χρεωκοπία του σοσιαλισμού. Αν ένα συγκεκριμένο εγχείρημα απέτυχε, αυτό δε σημαίνει ότι κάποιο άλλο κάτω από διαφορετικές συνθήκες αποκλείεται να επιτύχει. Στο σημείο αυτό είναι άκρως επίκαιρη η ακόλουθη ρήση του Μαοξ:

«... οι προλεταριακές επαναστάσεις, ... κάνουν αδιάκοπη κριτική στον ίδιο τον εαυτό τους, διακόπτουν κάθε στιγμή την πορεία τους, γυρίζουν πάλι σε κείνο που φαίνεται πως έχει πραγματοποιηθεί για να το ξαναρχίσουν από την αρχή χλευάζοντας με ωμή ακρίβεια τις ασυνέπειες, τις αδυναμίες και τις ελεεινότητες που παρουσιάζουν οι πρώτες δοκιμές τους, φαίνονται πως ξαπλώνουν κάτω τον αντίπαλό τους μόνο για να αντλήσει καινούργιες δυνάμεις από τη Γη και να σηκωθεί μπροστά τους πιο γιγάντιος, οπισθοχωρούν ολοένα μπροστά στην απροσδιόριστη απεραντοσύνη των ίδιων των σκοπών τους, ώσπου να δημιουργηθούν οι όροι που κάνουν αδύνατο κάθε ξαναγύρισμα και οι ίδιες οι περιστάσεις φωνάζουν: Ίδου η Ρόδος, ιδού και το πήδημα» (Μαοξ, 1986: 21).

Είναι όμως ασφαλώς ανάγκη, παρακάμπτοντας τη σχετική καταστροφολογική προπαγάνδα και μια συναισθηματική αποστροφή που επηρέασε μέρος του κομμουνιστικού κινήματος, να μη μηδενίσουμε, αλλά αντίθετα να αξιοποιήσουμε τη σοβιετική εμπειρία, προκειμένου να εντοπίσουμε τις κύριες αιτίες της κατάρρευσης και να αντλήσουμε τα αναγκαία διδάγματα για ενδεχόμενα μελλοντικά εγχειρήματα σε μια σοσιαλιστική-κομμουνιστική κατεύθυνση.

Αρχετοί αναλυτές έχουν μέχρι σήμερα ασχοληθεί με το χαρακτήρα των καθεστώτων στις χώρες του πρώην «υπαρκτού σοσιαλισμού» και με τα βασικά προβλήματα ή αδυναμίες του συγκεκριμένου σοσιαλιστικού εγχειρήματος. Για το λόγο αυτό, και λόγω των περιορισμένων περιθωρίων του παρόντος άρθρου, θα περιοριστούμε σε μια συνόψιση των σχετικών θεωρητικών θέσεων, καθώς και στον εντοπισμό και την αξιολόγηση ορισμένων βασικών στοιχείων της σοσιαλιστικής αυτής εμπειρίας. Πέραν βέβαια της ελάχιστα πειστικής επίσημης εκδοχής του ΚΚΣΕ και των συνδεδεμένων με την τέως ΕΣΣΔ κομμουνιστικών κομμάτων, που κάνει λόγο για ανατροπή του σοσιαλισμού από τον ιμπεριαλισμό και για εσωτερικά αντισοσιαλιστικά στοιχεία, ορισμένοι άλλοι αναλυτές έχουν χαρακτηρίσει το σοβιετικό καθεστώς ως κρατικό καπιταλισμό (Σταυρόπουλος 1992, Chattopadhyay 1992, Resnick & Wolff 1993, Yaghmaian 1994) ή ως κρατικό σοσιαλισμό (βλ. Clarke 1990). Και στις δύο τελευταίες εκδοχές, παρά τις διαφορές τους, γίνεται αντιληπτό ότι οι συνθήκες που επικράτησαν πριν αλλά και αμέσως μετά την Οκτωβριανή Επανάσταση, οι θεωρητικές αντιλήψεις των ηγετικών στελεχών του κόμματος και ειδικότερα του Λένιν και οι πολιτικο-ταξικές συμμαχίες που επιχειρήθηκαν δεν επέτρεψαν και δε θα μπορούσαν να επιτρέψουν μια ουσιαστικά σοσιαλιστική ανάπτυξη. Θα μπορούσε ειδικότερα να υποστηριχθεί ότι η ανεπαρκής καπιταλιστική ανάπτυξη και δημοκρατική κουλτούρα της προεπαναστατικής Ρωσίας, η κατεστραμμένη οικονομική υποδομή και η αποδεκατισμένη εργατική τάξη,

ως αποτέλεσμα του παγκόσμιου και του εμφύλιου πολέμου, η ιμπεριαλιστική περικύκλωση και η μη επέκταση, όπως θα περίμεναν οι ηγέτες των Μπολσεβίκων, της σοσιαλιστικής επανάστασης στις αναπτυγμένες χώρες της Ευρώπης (κυρίως στη Γερμανία), υποθήκευαν ευθύς εξαρχής τις προοπτικές του σοσιαλιστικού εγχειρήματος. Παράλληλα με αυτούς τους περιορισμούς, η αποκλίνουσα από τον Μαξ φιλοσοφία του Λένιν για την απελευθέρωση της εργατικής τάξης και το σοσιαλισμό, η παρανόηση από μέρους του των συνεπειών του τείλορισμού στην οργάνωση της παραγωγής (Yaghmaian 1994) και οι γενικότερες θεωρητικές ανεπάρκειες της ηγεσίας ή ορισμένα πολιτισμικά στοιχεία που συνδέονται με την παράδοση του αυτοκρατορικού κράτους, έπαιξαν αποφασιστικό ρόλο. Επιπλέον, «ποιοί μιν οι ανάγκην φιλοτιμιάν», οι ηγέτες του ΚΚΣΕ (επί Στάλιν) κατέληξαν στο καταστροφικό δόγμα και την πεποίθηση ότι ο σοσιαλισμός είναι εφικτός και σε μια μόνη χώρα. Πέραν των παραπάνω παραγόντων, ορισμένοι υποκειμενικοί παράγοντες, όπως η μισαλλοδοξία του Λένιν, ο μιλιταρισμός του Τρότσκι και ο εγωκεντρισμός του Στάλιν (ή η σχετική προσωπολατρεία) έπαιξαν επίσης το ρόλο τους στον εκφυλισμό της επανάστασης, στη γραφειοκρατικοποίηση του καθεστώτος και στη βαθμιαία αυτονόμηση του κόμματος και του κράτους από τις εργαζόμενες μάζες (Μπετελέμ *χχ*: 494, 518, Clarke 1990). Παράλληλα, η μαρξιστική θεωρία υπέστη μια στρέβλωση και κατέληξε στην απολιθωματική απλούστευση που συνδέθηκε με το γνωστό Μαρξισμό-Λενινισμό. Χαρακτηριστικό είναι ότι στη μαρξική αντίληψη του κράτους ως αλλοτριωμένης μορφής ταξικής κυριαρχίας υποκαταστάθηκε η αστική έννοια του κράτους ως ενοποιητικού παράγοντα της κοινωνίας. Σε αυτή τη βάση μπορεί να υποστηριχτεί (Clarke 1990) ότι ο εκφυλισμός της σοβιετικής εξουσίας ενυπήρχε ήδη στην κρατικίστικη αντίληψη του σοσιαλισμού που διαμορφώθηκε και με βάση την οποία επιχειρήθηκε η ανάπτυξη του σοσιαλισμού. Εδώ όμως θα μπορούσε κανείς να παρατηρήσει ότι η κρατικίστικη αντίληψη και ο ρόλος του σοβιετικού κράτους υπαγορεύτηκαν σε κάποιο βαθμό αντικειμενικά από τις διεθνείς συνθήκες και τις εσωτερικές προϋποθέσεις για μια κοινωνική ανάπτυξη σε σοσιαλιστική κατεύθυνση.

Παρά το γεγονός όμως ότι οι αντιλήψεις και οι παράγοντες που προαναφέρθηκαν έχουν στενή σχέση με την πραγματικότητα και μπορούν σε ορισμένο βαθμό να ερμηνεύσουν τις μετέπειτα εξελίξεις, θα πρέπει να παρατηρήσουμε πως το πολιτικό ζήτημα δεν είχε ακόμα και τελεσίδικα λυθεί σε βάρος της εργατικής τάξης αμέσως μετά την εδραίωση της Οκτωβριανής Επανάστασης. Οι αντιλήψεις βέβαια του Λένιν για το ρόλο της «φωτισμένης πρωτοπορίας» του κόμματος και την αναγκαιότητα μιας ιεραρχικής παραγωγικής και κοινωνικής οργάνωσης, αναιρούσαν ευθύς εξαρχής τη δυνατότητα ουσιαστικής κατάργησης της καπιταλιστικής ιδιοκτησίας και της αλλοτρίωσης της εργασίας και κατ'ακολουθία το σοσιαλισμό ως διαδικασία συνειδητοποίησης, ελέγχου, αυτοκυβέρνησης και αυτοαπελευθέρωσης της εργατικής τάξης, που προοριζόταν μέσα στα ίδια τα πλαίσια της εργασιακής διαδικασίας (Chattopadhyay 1992, Yaghmaian 1994). Η ανάπτυξη όμως του σοβιετικού κοινωνικού σχηματισμού, και σε κάποιο βαθμό και των άλλων ανατολικών χωρών, διατήρησε ένα συγκρουσιακό χαρακτήρα, με την ταξική πάλη να παίζει έναν καθοριστικό ρόλο. Είναι επομένως δύσκολο ζήτημα ιστορικής αποτίμησης το να οριοθετηθεί με σαφήνεια το σημείο καμπής, πέρα από το οποίο οι δυνάμεις της καπιταλιστικής παλινόρθωσης κυριαρχούν πάνω από τα συμφέροντα και τον πολιτικό έλεγχο των εργαζόμενων μαζών. Η Νέα Οικονομική

κή Πολιτική (ΝΕΠ) και η ενίσχυση του ρόλου των εμπορευματοποιημένων σχέσεων επί Λένιν, η επικράτηση του Στάλιν μετά το θάνατο του Λένιν και η αλλαγή φρουράς μετά το θάνατο του Στάλιν, αποτελούν ασφαλώς κάποια καθοριστικά σημεία στην πορεία των σχετικών ιστορικών εξελίξεων. Θα μπορούσε ακόμα να σημειωθεί ότι η υιοθέτηση από το σοβιετικό καθεστώς, μετά από λαθεμένη εκτίμηση και του ίδιου του Λένιν, της τεύλορικού προτύπου δυτικής τεχνολογίας, είχε ως συνέπεια την αναπαραγωγή ιεραρχικών δομών στην παραγωγή και τη βαθμιαία αναπαραγωγή καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής (βλ. Carchedi 1993, Yaghmaian 1994). Ο αναπτυξιακός δυναμισμός του σοβιετικού οικονομικού σχηματισμού κατά τις πρώτες δεκαετίες δε θα πρέπει βέβαια να αποδοθεί τόσο στην υιοθέτηση του τεύλορισμού, όσο στον εκτατικό χαρακτήρα της ανάπτυξης και στα μεγάλα αποθέματα ανοχής και συνεισφοράς που συνδέονται με την ιδεολογική στράτευση πλατιών μαζών στην υπόθεση του σοσιαλισμού. Όταν όμως εξαντλήθηκαν τα όρια της εκτατικής ανάπτυξης και —λόγω της σχετικής αυτονομίας του κομματικού κράτους και της αυξανόμενης κοινωνικής αλλοτρίωσης— επίσης οι ιδεολογικές εφεδρείες, επήλθε η γνωστή περίοδος της οικονομικής στασιμότητας και τεχνολογικής καθυστέρησης. Θα μπορούσε εδώ να υποστηριχτεί ότι, από τα πρώτα στάδια της σοβιετικής εξουσίας και για τους λόγους που ήδη αναφέρθηκαν, διαμορφώθηκε ένα ηγετικό κοινωνικό στρώμα κομματικών και διευθυντικών στελεχών, το οποίο σταδιακά και σε συνδυασμό με ορισμένα στοιχεία της «υπόγειας οικονομίας» και αστικά κατάλοιπα εξελίχθηκε σε μια νέα και ιστορικά ανέκδοτη αστική τάξη «καθευατήν», και όταν δημιουργήθηκαν οι αναγκαίες προϋποθέσεις άρχισε να δρά ως τάξη «για τον εαυτό της» (βλ. επίσης Μπιτσάκης 1992, κεφ. 2-3). Έτσι, η σταδιακή αναβίωση καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής και σχετικών συμφερόντων και ο ιδεολογικός αναπροσανατολισμός ευρέων λαϊκών μαζών είναι στοιχεία που μπορούν να ερμηνεύσουν την επικράτηση των αντεπαναστατικών δυνάμεων στα τέλη της δεκαετίας του '80 χωρίς ουσιαστική αντίσταση από τη μεριά των εργαζομένων και των υποτίθεται εδραιωμένων σοσιαλιστικών δυνάμεων.

Πέρα όμως από την ΕΣΣΔ και τις λοιπές ανατολικοευρωπαϊκές χώρες, που ακολούθησαν ένα παρόμοιο μοντέλο ανάπτυξης, στο δεύτερο μισό του 20ού αιώνα δοκιμάστηκαν επίσης και ορισμένα μοντέλα και δρόμοι σοσιαλιστικής ανάπτυξης με σημαντικές κοινωνικές και οργανωτικές διαφορές (Γιουγκοσλαβία, Κίνα, κ.λπ.). Και αυτά τα πρότυπα όμως, με εξαίρεση ίσως την Κούβα, παρά τις σκληρές δοκιμασίες που αντιμετωπίζει, κατέρρευσαν ή βρίσκονται σε μια πορεία εκφυλισμού και αποσύνθεσης (βλ. Μπιτσάκης 1992). Το εύλογο ερώτημα που γεννάται πλέον για τους εργαζόμενους και το κομμουνιστικό κίνημα στα τέλη του 20ού αιώνα είναι: Ποιος σοσιαλισμός; Για να απαντηθεί το ερώτημα αυτό και να ανιχνευτούν οι δρόμοι και οι προϋποθέσεις για την αποτελεσματική υπέρβαση του καπιταλισμού και τη διασφάλιση μιας σοσιαλιστικής/κομμουνιστικής ανάπτυξης, είναι ανάγκη να επανεξεταστεί το ζήτημα της μετάβασης και να αξιολογηθούν, όπως ειπώθηκε παραπάνω, ορισμένες εμπειρίες και βασικά διδάγματα από τα σοσιαλιστικά εγχειρήματα του παρελθόντος.

Το ζήτημα της μετάβασης συνδέεται άμεσα με το εφικτό ή μη της επανάστασης και της ανάπτυξης του σοσιαλισμού σε μια μεμονωμένη χώρα και με την κατά στάδια ανάπτυξη του σοσιαλισμού και κομμουνισμού, σύμφωνα με τη σχετική αντίληψη των κλασικών (βλ.

Το Κεφάλαιο και Κριτική του Προγράμματος της Γκότα). Όπως τόνιζαν βέβαια οι κλασικοί, «ο κομμουνισμός δεν είναι για μας μια κατάσταση πραγμάτων που πρέπει να εγκαθιδρυθεί, ένα ιδεώδες που σ' αυτό θα πρέπει να προσαρμοστεί η πραγματικότητα. Ονομάζουμε κομμουνισμό την πραγματική κίνηση που καταργεί τη σημερινή κατάσταση πραγμάτων» (Μαρξ-Ένγκελς χχ: 81-82). Στην ειδικότερη όμως ανάλυσή τους κάνουν λόγο για την κατάργηση της ιδιωτικής ιδιοκτησίας και των εμπορευματοχρηματικών σχέσεων ως προϋπόθεση για τον κομμουνισμό και την υπέρβαση του καπιταλιστικού καταμερισμού εργασίας και του νόμου της αξίας. Έτσι, δημιουργούνται οι προϋποθέσεις για το συνειδητό κοινωνικό σχεδιασμό της παραγωγής των «ελεύθερα συνεταιρισμένων παραγωγών». Διερευνώντας τις αναγκαίες υλικές συνθήκες για την ανάπτυξη του κομμουνισμού και τους γενικούς όρους διανομής, διέκριναν, όπως είναι γνωστό, το πρώτο στάδιο του κομμουνισμού (το σοσιαλισμό), όπου ο καθένας απολαμβάνει ανάλογα με την προσφερόμενη εργασία, από το δεύτερο στάδιο του ολοκληρωμένου κομμουνισμού, όπου ισχύει ο κανόνας: «Από τον καθένα ανάλογα με τις ικανότητές του, στον καθένα ανάλογα με τις ανάγκες του». Το ζήτημα επομένως της μετάβασης αφορά το πρώτο στάδιο που μπορούμε να ομαξάσουμε σοσιαλισμό. Στο ζήτημα αυτό υπάρχει μια εκτεταμένη βιβλιογραφία που δεν μπορεί να εξαντληθεί εδώ, και σχετίζεται με κάποια σταδιολογία —την υποτιθέμενη από ορισμένους αναγκαιότητα μιας ενδιάμεσης μεταβατικής φάσης ανάμεσα στον καπιταλισμό και το σοσιαλισμό— και τη σχετική εμπειρία των λαϊκών δημοκρατιών (βλ. και Παπαχρήστος 1990). Εκείνο που επιπλέον θα πρέπει εδώ να επισημανθεί είναι ότι η προβληματική της μετάβασης, με αυτή την έννοια, και η αντίστοιχη εμπειρία συνδέονται στενά με τη φαινομενική ανατροπή από τον Λένιν της κλασικής αντίληψης ότι η σοσιαλιστική επανάσταση θα ξεσπούσε πιθανότατα κατ' αρχήν στις πιο αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες. Όπως είναι γνωστό, ο Λένιν, με βάση τη μελέτη του ιμπεριαλισμού και το νόμο της ανισόμερης ανάπτυξης, κατέληξε στο συμπέρασμα για τη δυνατότητα νίκης της σοσιαλιστικής επανάστασης πρώτα σε μια χώρα και όχι απαραίτητα την πιο αναπτυγμένη, που θα σηματοδοτούσε την παγκόσμια σοσιαλιστική επανάσταση. Επίσης κατέληξε στο συμπέρασμα ότι «το επίπεδο των παραγωγικών δυνάμεων και του πολιτισμού που ήταν αναγκαίο για την οικοδόμηση του σοσιαλισμού σε μια χώρα μέσου επιπέδου καπιταλιστικής ανάπτυξης, τέτοια όπως η Ρωσία, θα μπορούσε να επιτευχθεί μόνο μετά από μια σοσιαλιστική επανάσταση, και όχι πριν από αυτή, όπως θα ήταν δυνατό να συμβεί στις πιο αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες» (Βιγκότσκι 1988: 237). Αξιοσημείωτο είναι επίσης ότι οι ιθύνοντες στην πρώην ΕΣΣΔ συνήγαγαν την υποτιθέμενη αναγκαιότητα των εμπορευματοχρηματικών σχέσεων στη σοσιαλιστική κοινωνία από την ανεπαρκή ωριμότητα της κοινωνικοποιημένης εργασίας (βλ. στο ίδιο: 240). Η μέχρι σήμερα εμπειρία δεν μπορεί βέβαια να αμφισβητήσει τη δυνατότητα μιας νικηφόρας σοσιαλιστικής επανάστασης σε λιγότερο αναπτυγμένες χώρες ή περιοχές του πλανήτη. Εκείνο όμως που φαίνεται να αμφισβητεί είναι η δυνατότητα μιας βιώσιμης σοσιαλιστικής ανάπτυξης, ειδικά σ' αυτές και μόνο σ' αυτές τις χώρες.

Από την υπάρχουσα εμπειρία μπορούν βέβαια, εκτός των άλλων, να αντληθούν πολύτιμα συμπεράσματα στα ακόλουθα τρία σημεία.

Το πρώτο αφορά το ρόλο του κράτους στον κομμουνισμό και στη διαδικασία μετάβασης στο σοσιαλισμό. Όπως είναι γνωστό, οι Μαρξ και Ένγκελς υπογράμμισαν ότι με την

πλήρη ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, την ολόπλευρη κοινωνικοποίηση της εργασίας και την κατάργηση των κοινωνικών τάξεων στον κομμουνισμό, απονεκρώνεται βαθμιαία και καταργείται επίσης το κράτος. Κατά την επαναστατική όμως περίοδο της μετάβασης από τον καπιταλισμό στον κομμουνισμό, επεσήμαναν ότι το προλεταριάτο είναι ανάγκη να συγκεντρώσει τα μέσα παραγωγής στο κράτος και να αξιοποιήσει την κρατική εξουσία με τη συγκεκριμένη μορφή της «δικτατορίας του προλεταριάτου». Ο Λένιν βέβαια, πέραν του ότι ανέπτυξε παραπέρα τη θεωρία για τη δικτατορία του προλεταριάτου και θεμελίωσε την ανάγκη μιας εργατο-αγροτικής συμμαχίας, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι το κράτος είναι ανάγκη να διατηρηθεί σε ολόκληρη τη διάρκεια της πρώτης φάσης της κομμουνιστικής κοινωνίας και όχι μόνο κατά τη μετάβαση από τον καπιταλισμό στο σοσιαλισμό (Βιγκότσκι 1988: 238). Η παράταση αυτή της ζωής του κράτους και ο ιδιαίτερα σημαντικός ρόλος που του αποδόθηκε μέσα στα πλαίσια μιας κρατικοκεντρικής κοινωνικής ανάπτυξης, όπως αυτή που ακολούθηθηκε στις ανατολικές χώρες, δημιουργεί ενδεχόμενα κάποια προβλήματα, καθώς, όπως έδειξε και η σχετική εμπειρία, η αυτονόμηση του κράτους και η γραφειοκρατικοποίηση του κομματικο-κρατικού μηχανισμού είναι πολύ πιθανή. Τανυτόχρονα όμως θα πρέπει να σημειωθεί ότι ο κυρίαρχος ρόλος του κράτους στην περίπτωση αυτή συνδέεται στενά και επιβάλλεται μερικά από την κοινωνικοοικονομική καθυστέρηση της χώρας και το γεγονός ότι η ανάπτυξη του σοσιαλισμού επιχειρείτο σε μια μεμονωμένη χώρα, μέσα στα πλαίσια ενός ιμπεριαλιστικού περιγύρου.

Το δεύτερο αφορά την ιδιοκτησία των βασικών μέσων παραγωγής. Όπως σημειώθηκε παραπάνω, η κατάργηση της ιδιωτικής ιδιοκτησίας θα πρέπει να θεωρείται αναγκαία για την κατάργηση της αποξένωσης, την αυτοαπελευθέρωση της εργατικής τάξης και την επαναστατική μετάβαση στον κομμουνισμό. Η ατομική ιδιοκτησία είναι στην πραγματικότητα αποτέλεσμα αλλοτριωμένης εργασίας και η ίδια αποτελεί διαλεκτικά ένα ενεργητικό προσδιορισμό για τη συνεχιζόμενη αλλοτρίωση της εργασίας. Μέσα στα πλαίσια του καπιταλισμού οι κλασικοί επεσήμαιναν ήδη την ανάπτυξη μεγάλων μετοχικών εταιριών και τη διασπορά των ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων ως προοδευτική τάση και προϋπόθεση για τον κομμουνισμό. Η ίδια τάση ακόμα και σήμερα οδηγεί αρκετούς αστούς ιδεολόγους να κάνουν παραπλανητικά λόγο για λαϊκό καπιταλισμό ή να μηδενίζουν τη σημασία της ιδιοκτησίας. Στα πλαίσια των μεταβατικών σοσιαλιστικών (ή μετακαπιταλιστικών) κοινωνιών, η εμπειρία δείχνει ότι το ζήτημα της ιδιοκτησίας δεν αντιμετωπίστηκε σωστά και τελικά δελύθηκε σε μια προοδευτική κατεύθυνση. Η εθνικοποίηση που πραγματοποιήθηκε σε μεγάλη έκταση είναι, όπως είναι πλέον γνωστό, αναγκαία αλλά όχι ικανή προϋπόθεση για την ουσιαστική κοινωνικοποίηση των μέσων παραγωγής. Οι ανεπαρκείς προϋποθέσεις για τον πραγματικό έλεγχο και τη διαχείριση των μέσων παραγωγής από τους εργαζόμενους, η συνεχιζόμενη διάκριση μεταξύ πνευματικής και χειρωνακτικής εργασίας, ο συναφής διαχωρισμός ανάμεσα στους εργαζόμενους και μια μικρή διαχειριστική ελίτ και η απομάκρυνση της κρατικής διαχείρισης από τα άμεσα συμφέροντα των εργαζομένων, είχαν ως αποτέλεσμα την παρεμπόδιση της πραγματικής κοινωνικοποίησης τόσο των μέσων παραγωγής όσο και της εργασίας. Η διαμόρφωση στην περίοδο αυτή ειδικών περιουσιακών δικαιωμάτων έδινε στους φορείς τους μια προνομιακή σχέση διαχειριστικού ελέγχου πάνω στα κοινωνικοποιημένα μέσα παραγωγής και μια αντίστοιχα προνομιακή συμμετοχή στην ιδιοποίηση

του κοινωνικού προϊόντος, ενώ ταυτόχρονα η πραγμάτωσή τους έθετε ως προϋπόθεση την ανατροπή του σοσιαλιστικού μετασχηματισμού (βλ. Bettelheim 1975: 96, Μπράχος 1993). Έτσι, δε διασφαλίστηκε η πορεία προς τον κομμουνισμό. Τελική συνέπεια αυτής της κατάστασης υπήρξε η αναβίωση καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής και η τάση επανα-ιδιωτικοποίησης των μέσων παραγωγής.

Ένα τρίτο ζήτημα στο οποίο η εμπειρία μας βοηθά να αντλήσουμε ορισμένα, αν και όχι μονοσήμαντα, διδάγματα, αφορά τον προγραμματισμό και την πολυσυζητημένη σχέση σχεδίου-αγοράς. Όσον αφορά τον επαναστατικό μετασχηματισμό και την κομμουνιστική κοινωνία, ο Μαοξ επεσήμανε την αντικατάσταση της αυθόρμητης και τυφλής δράσης του μηχανισμού της αγοράς και του νόμου της αξίας από το συνειδητό σχεδιασμό της κοινωνικής παραγωγής (*Το Κεφάλαιο*, τομ.1: 92). Καθόσον και μια κομμουνιστική κοινωνία παραμένει στα πλαίσια του «βασιλείου της ανάγκης», της ανάγκης δηλαδή σκόπιμης και κολιαστικής εργασίας για την παραγωγή των αναγκών, η παραγωγή γενικά κοστολογείται και αποτιμάται, όχι έμμεσα με τη βοήθεια του μηχανισμού τιμών, αλλά άμεσα με βάση τον αναγκαίο χρόνο παραγωγής (βλ. Cottrell & Cockshott 1993). Αφού λοιπόν η οικονομία μετατρέπεται καθαρά σε μια οικονομία χρόνου, διατηρείται το υλικό περιεχόμενο του νόμου της αξίας, ενώ καταργείται η αξιακή μορφή των κοινωνικών σχέσεων. Ας σημειωθεί σχετικά ότι ο Μαοξ επεσήμανε με σαφήνεια την απουσία εμπορευματοποιημένων σχέσεων ακόμα και στο πρώτο στάδιο του κομμουνισμού, παρά βέβαια το διαλεκτικό τρόπο με τον οποίο αντιμετώπισε τη μεταβατική φάση από τον καπιταλισμό στο σοσιαλισμό (*Το Κεφάλαιο*, τόμ.2: 357, Βιγκότσκι 1988: 175, 210, 215, 220). Από την άλλη μεριά, «το βασίλειο της ελευθερίας», κατά τον Μαοξ, συνδέεται διαλεκτικά με τη γνώση και τη συνειδητή αξιοποίηση των νόμων της φύσης και της κοινωνίας στα πλαίσια της παραγωγικής διαδικασίας, αλλά κυρίως με τον ελεύθερο χρόνο, ο οποίος θεωρείται έκφραση του πλούτου και του επιπέδου ανάπτυξης της κοινωνίας. Η μεγιστοποίησή του διασφαλίζεται από τον περιορισμό της αναγκαίας εργασίας, που επιτυγχάνεται με τη σχεδιασμένη και ορθολογική κατανομή των διαθέσιμων παραγωγικών μέσων και της αναγκαίας εργασίας.

Με την κατάργηση των χωρών του «υπαρκτού σοσιαλισμού» ενισχύθηκαν φαινομενικά ορισμένα από τα επιχειρήματα των θεωρητικών υποστηρικτών του καπιταλισμού (von Mises, von Hayek, κ.λπ.) στην κλασική διαμάχη για τη δυνατότητα ή μη σοσιαλιστικού λογισμού και προγραμματισμού, ενώ αρκετοί έσπευσαν να κάνουν λόγο για χρεωκοπία του κεντρικού σχεδιασμού και του προγραμματισμού, αποθεώνοντας ταυτόχρονα τη λειτουργία και τα αποτελέσματα του μηχανισμού της αγοράς. Η προπαγανδιστική όμως αυτή προσπάθεια αποδεικνύεται ανεδαφική, καθώς η αποτελεσματικότητα του προγραμματισμού έχει γενικά καταδειχτεί ακόμα και σε καπιταλιστικά πλαίσια, όσον αφορά τουλάχιστον ένα επιχειρησιακό ή μικροοικονομικό, κλαδικό επίπεδο, ενώ η ανάπτυξη των Η/Υ και της πληροφορικής καθιστά σήμερα δυνατή την αντιμετώπιση προβλημάτων προγραμματισμού, τα οποία σε προγενέστερα στάδια εθεωρούντο ανυπέρβλητα (βλ. Cottrell & Cockshott 1993). Ορισμένοι αναλυτές επισημαίνουν ότι μια γενική και απολυτοποιημένη αντιπαράθεση του σχεδιασμού με την αγορά θα πρέπει μάλλον να απορριφθεί (Σταμάτης 1988), ενώ άλλοι προτείνουν μια ιστορική περιοδopoίηση του οικονομικού σχεδιασμού και της σχέσης του με την αγορά για την καλύτερη προσέγγιση της ιστορικής πραγματικότητας (Laibman

1992). Θα πρέπει όμως επίσης να σημειώσουμε ότι, ενώ από το έργο των κλασικών γίνεται σαφές ότι η ολόπλευρη κοινωνικοποίηση των μέσων παραγωγής και της εργασίας και η υπέρβαση των εμπορευματικών σχέσεων και του νόμου της αξίας αποτελούν προϋποθέσεις για έναν ουσιαστικό κοινωνικό σχεδιασμό, μια δεσπόμενη αντίληψη σοβιετικών οικονομολόγων, αλλά και δυτικών μαρξιστών, φαίνεται να δίδει υπερβολική μάλλον έμφαση στην αναγκαιότητα των εμπορευματοχρηματικών σχέσεων και σε μια συνδυαστική, συνεργιστική σχέση σχεδίου-αγοράς (Βιγκότσκι 1988: 239-243, Nove 1991). Το σημείο αυτό είναι ίσως προβληματικό, ακόμα και στην περίπτωση που οι αγοραίες σχέσεις δεν απολυτοποιούνται, αλλά θεωρούνται με ένα μεταλλαγμένο περιεχόμενο στα πλαίσια των μεταβατικών σοσιαλιστικών κοινωνιών (βλ. Laibman 1992). Γυ' αυτό χρειάζεται παραπέρα ανάλυση, που ξεφεύγει από τις δυνατότητες του παρόντος. Το πρόβλημα εδώ είναι ότι η ύπαρξη εκτεταμένων εμπορευματικών σχέσεων, με την ταυτόχρονη συνύπαρξη ειδικών περιουσιακών δικαιωμάτων και ενός κεντρικού-γραφειοκρατικού σχεδιασμού με σοβαρές αδυναμίες, όπως έδειξε η εμπειρία των ανατολικών χωρών, μπορεί να αποτελέσουν τη βάση και ένα φυτώριο για την ανάπτυξη καπιταλιστικών σχέσεων (βλ. και Cottrell & Cockshott 1993). Αντίθετα, όπως γίνεται σαφές από τα παραπάνω, η επιτυχής εφαρμογή και η αποτελεσματικότητα του κοινωνικού σχεδιασμού είναι συνάρτηση των συνολικών προϋποθέσεων για την ανάπτυξη και βιωσιμότητα του σοσιαλισμού. Ο συνολικός σχεδιασμός θα πρέπει αναγκαστικά να έχει ένα κεντρικό στοιχείο, για να είναι πραγματικά δημοκρατικός και να διασφαλίζει το συντονισμό, τη συνέπεια και τη σταθερότητα σε κοινωνικό επίπεδο. Η οικονομική δημοκρατία, που εξασφαλίζεται με τον κεντρικό και αποκεντρωμένο σχεδιασμό, αποτελεί την καλύτερη αμφισβήτηση του ολοκληρωτικού ελέγχου και των γραφειοκρατικών και καπιταλιστικών προνομίων (Laibman 1992). Η ανάγκη τέλος παραπέρα έρευνας του ζητήματος και εμπειρικής δοκιμασίας διάφορων εναλλακτικών μορφών σχεδιασμού έχει εύλογα οδηγήσει αρκετούς σύγχρονους μαρξιστές σε αναζητήσεις στην κατεύθυνση του συμμετοχικού προγραμματισμού (βλ. Devine 1988, 1992, Albert & Hahnel 1992, Cottrell & Cockshott 1993).

III. Προοπτικές και προϋποθέσεις μιας βιώσιμης μετάβασης στο σοσιαλισμό: Η νέα πρόκληση του 21ου αιώνα

Για να απαντηθεί, μετά την κατάρρευση των χωρών του λεγόμενου «υπαρχτικού σοσιαλισμού», το κρίσιμο ερώτημα «και τώρα τι;», θα πρέπει να επανεξεταστεί το ζήτημα της ωρίμανσης των συνθηκών και το κατά πόσο σήμερα η κομμουνιστική επανάσταση είναι στην ημερήσια διάταξη. Ταυτόχρονα, και με βάση την υπάρχουσα εμπειρία και προηγηθείσα συζήτηση, είναι ανάγκη να επισημανθούν οι βασικές προϋποθέσεις για μια βιώσιμη μετάβαση στο σοσιαλισμό/κομμουνισμό.

Εδώ είναι σχετική η επισήμανση του Μαρξ ότι «ένας κοινωνικός σχηματισμός ποτέ δεν εξαφανίζεται προτού αναπτυχθούν όλες οι παραγωγικές δυνάμεις που μπορεί να χωρέσει, και νέες, ανώτερες παραγωγικές σχέσεις ποτέ δεν εμφανίζονται, προτού ωριμάσουν οι υλικοί όροι της ύπαρξής τους μέσα στους κόλπους της ίδιας της παλιάς κοινωνίας» (Marx

1970: 21). Στις σημερινές συνθήκες αλλά και γενικά, η κρίση του κατά πόσο οι υλικές συνθήκες είναι ώριμες για μια κοινωνική επανάσταση συνεπάγεται δύο ενδεχόμενους κινδύνους. Από τη μια μεριά, το να κρίνει κανείς το ζήτημα αρνητικά μπορεί να ισοδυναμεί με ένα συντηρητικό φαταλισμό. Στις σημερινές συνθήκες συγκεκριμένα θα μπορούσε να υποστηριχτεί ότι με την κατάρρευση του «υπαρκτού σοσιαλισμού», την ανάπτυξη και αξιοποίηση νέων τεχνολογιών, την επιχειρούμενη ανασυγκρότηση του κεφαλαίου και την υποχώρηση του εργατικού κινήματος, ο καπιταλισμός έχει ανακτήσει μια ζωτικότητα που πιθανά του διασφαλίζει μια βιωσιμότητα, τουλάχιστον μέχρι το απώτερο μέλλον. Αυτό σημαίνει ότι ο σοσιαλισμός ως προοπτική βγαίνει από την ημερήσια διάταξη (βλ. MaCarney 1991, Preve 1994). Από την άλλη μεριά, το να προκληθεί μια κοινωνική επανάσταση τη στιγμή που οι υλικές συνθήκες δεν μπορούν να διασφαλίσουν την επιτυχή μετάβαση και βιωσιμότητα του νέου τρόπου παραγωγής, μπορεί να ισοδυναμεί με ένα βολουνταριστικό βιασμό της ιστορίας, με όλες τις πιθανές συνέπειες. Ιστορικά βέβαια ο ρόλος της ανθρώπινης συνειδητής παρέμβασης είναι ενεργός και θα πρέπει να αναγνωρίζεται ως τέτοιος. Με αυτή την έννοια, και δεδομένου ότι η ωριμότητα των συνθηκών δεν μπορεί να κριθεί απόλυτα αλλά μόνο σχετικά και ότι μπορεί να επαληθευτεί μόνο εκ των υστέρων, μετά τη μετάβαση και εδραίωση του νέου τρόπου παραγωγής, μπορούμε να δόσουμε μια σχετική απάντηση στο κρίσιμο ερώτημα. Συγκεκριμένα, παίρνοντας υπόψη τις υλικές συνθήκες ανάπτυξης αλλά και τις εκρηκτικές αντιθέσεις του καπιταλισμού που σκιαγραφήσαμε στην αρχή, και το γεγονός ότι ο κομμουνισμός συνίσταται άμεσα στην πρακτική αμφισβήτηση της «υπάρχουσας κατάστασης πραγμάτων», μπορούμε να πούμε ότι η κομμουνιστική επανάσταση τίθεται σήμερα επί τάπητος. Εννοούμε φυσικά ότι η κομμουνιστική επανάσταση δεν αφορά άμεσα, ούτε εξαντλείται στην ένοπλη εξέγερση, αλλά αντίθετα μπορεί να ξεκινά από την ανάπτυξη της ταξικής και επαναστατικής συνείδησης, να περιλαμβάνει την αναγκαία συγκρότηση και οργάνωση του επαναστατικού υποκειμένου και την υιοθέτηση προωθητικών μορφών παραγωγής και μηχανισμών κοινωνικής παρέμβασης, όπου είναι δυνατόν, και να φτάνει από τη μερική ή τοπική μέχρι τη συνολική και διεθνή πρακτική αμφισβήτηση της αστικής πολιτικής κυριαρχίας.

Σχετικά με τη χωρική, διεθνή διάσταση της ωρίμανσης των συνθηκών και το συγχρονισμό της κομμουνιστικής επανάστασης, οι Μαρξ και Ένγκελς έβλεπαν την «παγκόσμια ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων», που συνέδεαν με την ανάπτυξη της «παγκόσμιας αγοράς», ως προϋπόθεση για την επανάσταση, η οποία θα μπορούσε να ξεκινήσει μονάχα «σαν πράξη των κυρίαρχων λαών μονομιάς και ταυτόχρονα» (Μαρξ-Ένγκελς χχ: 81). Ταυτόχρονα όμως, επισημαίνουν ότι ο ανταγωνισμός με τις πιο αναπτυγμένες χώρες οξύνει τις αντιθέσεις στις χώρες με λιγότερο αναπτυγμένη οικονομία και, ενώ προσδοκούν ένα ταυτόχρονο ξέσπασμα της επανάστασης στις πιο αναπτυγμένες χώρες, υπογραμμίζουν ότι «το προλεταριάτο κάθε χώρας πρέπει φυσικά να ξεμπερδέψει πριν απ' όλα με τη δική του αστική τάξη» (βλ. Βιγκότσκι 1988: 36, 51). Είναι σαφές από τις σχετικές τοποθετήσεις τόσο των Μαρξ και Ένγκελς όσο και των Λένιν και Τρότσκι, ότι έβλεπαν πάντοτε την κομμουνιστική επανάσταση ως μια παγκόσμια ιστορική διαδικασία, με διάρκεια καθοριζόμενη από τις ειδικές ιστορικές συνθήκες. Όπως αναφέραμε όμως, ο Λένιν, με βάση το νόμο της ανισόμερης ανάπτυξης και την ανάλυση του ιμπεριαλισμού, κατέληξε στη θεωρία του «αδύνατου

κρίκου», στη δυνατότητα δηλαδή ή ακόμα και την αναγκαιότητα επαναστατικής ρήξης σε μια λιγότερο αναπτυγμένη χώρα.

Οι σημερινές συνθήκες, με την αλματώδη διεθνοποίηση και κοινωνικοποίηση της παραγωγής, και η μέχρι σήμερα σοσιαλιστική εμπειρία δείχνουν πράγματι ότι η επανάσταση για να είναι επιτυχής και βιώσιμη θα πρέπει αναγκαία να έχει έναν παγκόσμιο χαρακτήρα ή τουλάχιστον να καλύπτει το μεγαλύτερο μέρος της παγκόσμιας οικονομίας. Ο νόμος της ανισόμερης ανάπτυξης και η θεωρία του αδύνατου κρίκου επιβεβαιώνονται από τη σημερινή αναπτυξιακή πόλωση που επισημάνθηκε στο πρώτο μέρος. Ανεξάρτητα όμως από το σημείο της αρχικής ρήξης, ο μεγαλύτερος δυνατός βαθμός ωρίμανσης των υλικών συνθηκών σε συνάρτηση με την αναγκαία παγκόσμια διάσταση της επανάστασης αποτελούν τις βασικές προϋποθέσεις για μια βιώσιμη μετάβαση στο σοσιαλισμό. Ένα γεωγραφικά περιορισμένο σοσιαλιστικό εγχείρημα θα ήταν καταδικασμένο, όπως έχει δείξει και η εμπειρία, να προσκρούσει όχι μόνο στην ιμπεριαλιστική επιθετικότητα, αλλά επίσης στο σφοδρό ανταγωνισμό του παγκόσμιου κεφαλαίου και στη διαβρωτική και παραμορφωτική επίδραση της διεθνούς εμπορευματικής ανταλλαγής, του καπιταλιστικού διεθνούς καταμερισμού εργασίας και μιας εξωτερικής, ετεροκαθοριζόμενης τεχνολογίας (βλ. και Carchedi 1986).

Η ωρίμανση των παραπάνω συνθηκών, όπως έχουμε ήδη σημειώσει, συνδέεται επίσης με τις δυνατότητες υπέρβασης του κράτους μέσα στα πλαίσια μιας κομμουνιστικής κοινωνίας. Η μεγαλύτερη δυνατή ανάπτυξη των υλικών και πολιτισμικών προϋποθέσεων και η διεθνής επικράτηση της επανάστασης θα κάνουν το ρόλο του κράτους όλο και λιγότερο αναγκαίο. Τα φαινόμενα γραφειοκρατίας και αλλοτριωμένου κρατικού σοσιαλισμού που εμφανίστηκαν στις ανατολικές χώρες (βλ. Clarke 1990) μπορούν να περιοριστούν ή να εξαλειφθούν με τον περιορισμό αυτό του κράτους. Όπως βέβαια επισημάνθηκε ήδη, ο ρόλος του κράτους, ιδιαίτερα κατά την πρώτη επαναστατική περίοδο, είναι απόλυτα αναγκαίος και, όπως δείχνει η ανάπτυξη διεθνών οργανισμών και η αυξανόμενη διεθνής ρύθμιση κρατικού χαρακτήρα, επιβεβαιώνεται τόσο η ανάγκη της παγκόσμιας επανάστασης, όσο και ενός κράτους με διεθνείς μάλιστα διαστάσεις. Η εμβέλεια όμως, ο καταπιεστικός χαρακτήρας και η χρονική διάρκεια ενός τέτοιου κράτους και συναφώς του καθεστώτος της δικτατορίας του προλεταριάτου θα πρέπει να περιορίζονται στις εντελώς αναγκαίες διαστάσεις, ώστε να διασφαλίζεται η ουσιαστική υπέρβαση των αστικών δικαιωμάτων και ο χειραφετητικός χαρακτήρας των νέων κοινωνικών σχέσεων (βλ. και McCarney 1991).

Σε συνάρτηση με το ρόλο του κράτους θα πρέπει επίσης να θίξουμε το ρόλο και την αναγκαιότητα του κόμματος της εργατικής τάξης. Οι Μαοξ και Ένγκελς στο *Μανιφέστο* και αλλού επισημαίνουν την αναγκαιότητα ίδρυσης ενός κομμουνιστικού κόμματος και κάνουν λόγο για τη «σύνδεση και τη συννέηση των δημοκρατικών κομμάτων όλων των χωρών» (βλ. Βιγκότσκι 1988: 51). Στις σημερινές συνθήκες, παρά την κρίση και ανυποληψία των κομματικών μηχανισμών, που οφείλεται στη γραφειοκρατικοποίηση και κατάρρευση των περισσότερων κομμουνιστικών κομμάτων αλλά και στην αντίστοιχη γραφειοκρατικοποίηση και την κρίση πολιτικής εκπροσώπησης των αστικών κομμάτων, και παρά τους έντονους προβληματισμούς σχετικά με τις επιπτώσεις της κάθετης οργάνωσης, τόσο του κράτους όσο και των κομμάτων, μπορούμε να υποστηρίξουμε την αναγκαιότητα επανίδρυσης ενός τέτοιου επαναστατικού κόμματος. Μια τέτοια επανίδρυση θα πρέπει να αποσυν-

δεθεί από την καθοδήγηση της «πολιτικής πρωτοπορίας» και να λάβει υπόψη την ανάγκη ενίσχυσης της άμεσης δημοκρατίας. Ταυτόχρονα ένα τέτοιο κόμμα σήμερα, περισσότερο από ποτέ, θα πρέπει να έχει ένα διεθνή ορίζοντα. Η οργάνωση της εργατικής τάξης σε διεθνές επίπεδο επιβάλλεται αντικειμενικά από την αυξανόμενη διεθνοποίηση της παραγωγής και των καπιταλιστικών ρυθμίσεων, και από τον παγκόσμιο χαρακτήρα της στρατηγικής του κεφαλαίου. Οι οποιοσδήποτε θετικές προσπάθειες ή αναγκαίες αλλαγές, όπως αυτές που θα συζητηθούν παρακάτω, και οι οποιοσδήποτε ρήξεις σε μερικό, τοπικό ή εθνικό επίπεδο είναι καταδικασμένες, εφόσον μένουν ασύνδετες, να αποτύχουν. Γι' αυτό και σήμερα, όπως στην εποχή του Μαρξ, το βασικό καθήκον της εργατικής τάξης είναι η κατάληψη της πολιτικής εξουσίας σε διεθνές επίπεδο. Η παραγνώριση αυτού του καθήκοντος από τη μεριά των εργατών, όπως επισημαίνει ο Μαρξ, «θα τιμωρείται πάντα με την κοινή ματαίωση των ασύνδετων προσπαθειών τους» (όπως παρατίθεται στο Βιγκότσκι 1988: 161).

Στη νέα φάση που ήδη διανύουμε, η πολιτική εκπροσώπηση και χειραγώγηση των λαϊκών τάξεων, που γινόταν παραδοσιακά — ιδιαίτερα κατά τη μεταπολεμική περίοδο — μέσω των πολιτικών κομμάτων και των θεσμών της έμμεσης, αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, γίνεται πλέον σε μεγάλο βαθμό από τα μέσα ενημέρωσης ή άλλους πιο ευέλικτους μηχανισμούς (media-κρατία), ενώ οι παραδοσιακοί κομματικοί μηχανισμοί έχουν περιέλθει σε κρίση αξιοπιστίας και αυθεντικής εκπροσώπησης. Για τον κόσμο του κεφαλαίου φαίνεται να αυξάνονται οι δυνατότητες χειραγώγησης και κοινωνικού ελέγχου. Από την πλευρά της εργατικής τάξης η πρόκληση είναι διπλή: (1) Απαιτείται προφανώς μια οριζόντια διαμόρφωση και ενεργοποίηση θεσμών και μηχανισμών επικοινωνίας, ενημέρωσης και συλλογικής δράσης (π.χ. αξιοποίηση των νέων τεχνολογιών επικοινωνίας και πληροφορικής, δημιουργία κοινωνικά ελεγχόμενων καναλιών επικοινωνίας, κ.λπ.), που να διασφαλίζουν την άμεση δημοκρατία και αυθεντική αυτενέργεια των μαζών και να δημιουργούν τις προϋποθέσεις ανάπτυξης κοινωνικής συνείδησης και δραστηριότητας, τέτοιας που να συντελεί στη γένεση ενός νέου συστήματος κοινωνικών σχέσεων μέσα στο παλιό σύστημα. (2) Απαιτείται επίσης η επανεξέταση και αναμόρφωση των κομματικών μηχανισμών ή θεσμών έμμεσης δημοκρατίας, συμπεριλαμβανομένων των εργατικών ενώσεων, έτσι ώστε να αποτρέπεται ο κίνδυνος της γραφειοκρατικοποίησης και να συγκροτείται ένας αποτελεσματικός μηχανισμός σε κοινωνικό επίπεδο, ικανός να συγκρουστεί με το αστικό κράτος και να υπερισχύσει πάνω στους μηχανισμούς της αστικής κυριαρχίας.

Στην ωρίμανση των υλικών συνθηκών της παραγωγής, η ταξική πάλη και οι μετασχηματικές δυνατότητες της επαναστατικής δράσης του εργατικού κινήματος μπορούν αναμφίβολα να παίξουν ένα σημαντικό ρόλο ακόμα και μέσα στα υπάρχοντα καπιταλιστικά πλαίσια. Η αυτοοργάνωση της εργατικής τάξης και η προώθηση διάφορων μορφών κοινωνικά ελεγχόμενης ή αυτοδιαχειριζόμενης, συλλογικής παραγωγής σε επιχειρησιακό, κλαδικό ή τοπικό επίπεδο αποτελούν ειδικότερους τρόπους για τη δημιουργία των προϋποθέσεων για μια βιώσιμη μετάβαση στο σοσιαλισμό. Προς την ίδια κατεύθυνση μπορούν να συμβάλλουν προσπάθειες για τον περιορισμό του πεδίου της εμπορευματικής παραγωγής, την κατάκτηση γνώσεων, διαχειριστικών δυνατοτήτων και του μεγαλύτερου δυνατού ελέγχου της παραγωγής από τη μεριά της εργατικής τάξης, τη σύζευξη εργασίας και (επιστημονικής) γνώσης και τη διεκδίκηση ανθρωπίνων εργασιακών σχέσεων, που να επιτρέπουν αρκετό

ελεύθερο χρόνο και δικαιώματα που τείνουν να υπερβούν τα στενά πλαίσια του υπάρχοντος συστήματος. Ας υπενθυμίσουμε εδώ ότι και η υπέρβαση της ατομικής ιδιοκτησίας δεν είναι απλώς ζήτημα απαλλοτριώσεώς της από τους ιδιώτες καπιταλιστές, αλλά κυρίως ζήτημα δυνατότητων κοινωνικής διαχείρισης της παραγωγής. Επειδή όμως τελευταία έχει δοθεί υπερβολική ίσως έμφαση σε μερικές ή τοπικές προσπάθειες κοινωνικής και παραγωγικής αναδιάρθρωσης, και ορισμένες προτάσεις όπως αυτή της «ευέλικτης εξειδίκευσης», που εστιάζει την προσοχή της στα αναπτυξιακά πλεονεκτήματα των μικρομεσαίων μονάδων, έχουν αποκτήσει σημαντική επιρροή και στο χώρο της εργατικής τάξης (βλ. Hirst & Zeitlin 1991, Ναξάκης 1994), θεωρούμε αναγκαίο να υπογραμμίσουμε δύο σημεία (βλ. και Lioudakis 1993). Πρώτο, η προσπάθεια ή στρατηγική της ευέλικτης εξειδίκευσης ελάχιστα διασφαλίζει τα δικαιώματα και τον έλεγχο της εργατικής τάξης στην παραγωγή, ενώ αντίθετα διασφαλίζει περισσότερα πλεονεκτήματα για το κεφάλαιο, εντάσσεται στη συνολικότερη στρατηγική παραγωγικής ανασυγκρότησης του κεφαλαίου και ελαστικοποίησης των εργασιακών σχέσεων και συμβάλλει στη βελτίωση των συνθηκών αξιοποίησης του κεφαλαίου (βλ. και *Λευκή Βίβλος*). Δεύτερο, η οποιαδήποτε μεμονωμένη, κοινωνικά ελεγχόμενη προσπάθεια αναδιαρθρωτικού μετασχηματισμού είναι καταδικασμένη να προσκρούσει στον ισχυρό ανταγωνισμό, στις μεγαδομές του κεφαλαίου και στη συλλογική εξουσία του αστικού κράτους (βλ. και Μαοξ 1986: 26-27). Γι' αυτό, όπως σημειώσαμε ήδη, η κατάληψη της συνολικής πολιτικής εξουσίας εξακολουθεί να μπαίνει ως προαπαιτούμενο για τη ριζική αλλαγή των παραγωγικών σχέσεων.

Αξιοσημείωτο είναι επίσης ότι, ενώ η ανάπτυξη της τεχνολογίας και η τεράστια ανάπτυξη των ΠΔ καθιστούν δυνατό το δραστικό περιορισμό της αναγκαίας εργασίας και την αντίστοιχη αύξηση του ελεύθερου χρόνου, προσεγγίζοντας έτσι τις προϋποθέσεις και ένα βασικό στόχο του κομμουνισμού και δείχνοντας τη ρεαλιστικότητα μιας τέτοιας διεκδίκησης από τους εργαζόμενους (μείωση εργάσιμου χρόνου χωρίς μείωση μισθών), ο καπιταλιστικός χαρακτήρας των υπαρχουσών ΠΣ θέτει φραγμούς σε μια τέτοια εξέλιξη (βλ. Ιωακείμογλου 1994). Ο χαρακτήρας αυτός του ΚΤΠ και ο αντίστοιχα προσδιοριζόμενος χαρακτήρας της στρατηγικής ανασυγκρότησης του κεφαλαίου, όπως τουλάχιστον αυτή εκφράζεται για τα ευρωπαϊκά πλαίσια από τη *Λευκή Βίβλο*, συνεπάγονται μια τεράστια διαρθρωτική ανεργία και την επιδίωξη μείωσης του εργάσιμου χρόνου για μια μικρή κατηγορία των εργαζομένων, με ταυτόχρονη και αντίστοιχη μείωση μισθών. Η προσπάθεια όμως αυτή καταφανώς στοχεύει στην άμβλυνση απλώς του εκρηκτικού προβλήματος της ανεργίας με την επαύξηση της εξαθλίωσης της εργατικής τάξης (εργαζόμενο ή μη εργαζόμενο εργατικό δυναμικό).

Συμπερασματικά, θα πρέπει να σημειώσουμε ότι η προσπάθεια ανάλυσης των αναπτυξιακών τάσεων του καπιταλισμού και η σύνδεσή τους με την αναγκαιότητα και τις προοπτικές του σοσιαλισμού, που επιχειρήθηκε στο παρόν άρθρο, δεν μπορεί εκ των πραγμάτων να εξαντλεί το επίκαιρο αυτό και κρίσιμα σημασίας ζήτημα. Αναμφίβολα, σημαντικά ζητήματα που συνδέονται με την καπιταλιστική κρίση και την επανάσταση, το ρόλο του κράτους και του κόμματος ή με το ρόλο της αγοράς και του προγραμματισμού, παραμένουν ανοικτά. Το εργατικό κίνημα και οι μαοξιστές θα πρέπει να στρέψουν το ενδιαφέρον τους στη βαθύτερη επεξεργασία και πρακτική αντιμετώπισή τους.

Στις σημερινές πάντως συνθήκες επιβεβαιώνεται και γίνεται άκρως επίκαιρη η παρατήρηση του Μαρξ ότι,

«Σύμφωνα με την αντιφατική και ανταγωνιστική φύση του ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής προχωρεί ... [στην] κατασπατάληση της ζωής και της υγείας του εργάτη, τη συμπίεση των όρων ύπαρξής του» (Μαρξ, 1978, τομ.3: 115),

ενώ ταυτόχρονα,

«Ο ανταγωνισμός έχει εισχωρήσει σ' όλες τις σχέσεις της ζωής μας και ολοκλήρωσε την αμφίδρομη υποδούλωση στην οποία οι άνθρωποι κρατούν τώρα ο ένας τον άλλο. Ο ανταγωνισμός είναι το μεγάλο ελατήριο που ξανά και ξανά σπρώχνει στη δραστηριότητα τη γερασμένη και φθίνουσα κοινωνική τάξη, ... αλλά με κάθε νέα ένταση υπονομεύει επίσης ένα μέρος από τη χλωμή δύναμη αυτής της τάξης». (όπως παρατίθεται στο Βιγκότσκι 1988: 23).

Πράγματι, στις σημερινές συνθήκες η μεγαλύτερη υπαγωγή της φύσης και της εργασίας στο κεφάλαιο, η ελεύθερη και ευέλικτη κίνηση ανθρώπων και κεφαλαίων, η αναδιάρθρωση των ροών του ιμπεριαλιστικού κεφαλαίου, η ελαστικοποίηση των εργασιακών σχέσεων, η εντατικοποίηση της εκμετάλλευσης και η συνολική προσπάθεια ανασυγκρότησης και εξορθολογισμού του κεφαλαίου, δύσκολα θα ανακτήσουν τη χαμένη ζωτικότητα του ΚΤΠ. Αντίθετα, τα κρισιμακά αδιέξοδα φαίνεται να αναπαράγονται σε ανώτερο επίπεδο και σε ακόμα πιο οξυμένη μορφή. Αν και η κρίση δε συνδέεται και δεν μπορεί να συνδεθεί μονοσήμαντα με την επανάσταση και το μετασχηματισμό της κοινωνίας, η αναμορφωμένη πλέον εργατική τάξη, αργά ή γρήγορα, θα απαντήσει πρακτικά στο άκρως επίκαιρο δίλημμα «σοσιαλισμός ή βαρβαρότητα», που για την εποχή της έθετε η Ρ. Λούξεμπουργκ.

Βιβλιογραφία

- Albert, M. and Hahnel, R. (1992), «Socialism As It Was Always Meant To Be», *Review of Radical Political Economics*, 24(3-4): 46-66.
- Bettelheim, C. (1975), *Economic Calculation and Forms of Property*, New York, Monthly Review Press.
- Βιγκότσκι, Β. (1988), *Η Οικονομική Θεμελίωση της Θεωρίας του Σοσιαλισμού*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή.
- Braverman, H. (1975), *Labor and Monopoly Capital*, New York, Monthly Review Press.
- Carchedi, G. (1986), «Comparative advantages, capital accumulation and socialism», *Economy and Society*, 15(4): 427-444.
- (1991), *Frontiers of Political Economy*, London, Verso.
- (1993), «Technological Transfer and Social Transformation: Reflections on 1989», στο Γ. Λιοδάκης (επιμ.), *Κοινωνία, Τεχνολογία και Αναδιάρθρωση της Παραγωγής*, Αθήνα, Παπαζήσης.
- Chattopadhyay, P. (1992), «The Economic Content of Socialism: Marx vs. Lenin», *Review of Radical Political Economics*, 24(3-4): 90-110.
- Clarke, S. (1990), «Crisis of Socialism or Crisis of the State?», *Capital & Class*, No 42.

- Cottrell, A. and Cockshott, W. (1993), «Calculation, Complexity and Planning: The socialist calculation debate once again», *Review of Political Economy*, 5(1): 73-112.
- Devine, P. (1988), *Democracy and Economic Planning*, Cambridge, Polity Press.
- (1992), «Market Socialism or Participatory Planning?», *Review of Radical Political Economics*, 24(3-4): 67-89.
- Επιτροπή των Ε.Κ. (1993), *Λευκή Βίβλος*, COM (93) 700.
- Hirst, P. and Zeitlin, J. (1991), «Flexible specialization versus post-Fordism: Theory, evidence and policy implications», *Economy and Society*, 20(1): 1-56.
- Hobsbawm, E. (1992), «The Crisis of Today's Ideologies», *New Left Review*, No 192.
- Ιωακείμoglou, H. (1994), «Οι 35 ώρες στο κέντρο της ταξικής σκακιέρας», *ΟΥΤΟΠΙΑ*, No 10.
- Laibman, D. (1992), «Market and Plan: The Evolution of Socialist Social Structures in History and Theory», *Science & Society*, 56(1): 60-91.
- Λιοδάκης, Γ. (1993), «Μια Συνθετική Ερμηνεία της Σύγχρονης Κρίσης του Καπιταλισμού», *ΟΥΤΟΠΙΑ*, No 7.
- Liodakis, G. (1993), «The Theory of Economic Regulation and Flexible Specialisation, its Critique and Relevance in the Case of Greece», στο Γ. Λιοδάκης (επιμ.), *Κοινωνία, Τεχνολογία και Αναδιάρθρωση της Παραγωγής*, Αθήνα, Παπαζήσης.
- MacEwan, A. (1986), «International Dept and Banking: Rising Instability within the General Crisis», *Science & Society*, 50(2).
- Marx, K. (1970), *A Contribution to the Critique of Political Economy*, N.Y., International Publ.
- Μαξ, Κ. (1986), *Η 18η Μπρουνιάρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη*, Αθήνα, Θεμέλιο.
- (1978), *Το Κεφάλαιο*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή.
- Μαξ, Κ. και Ένγκελς, Φ. (γγ), *Η Γερμανική Ιδεολογία*, μερ.1, Αθήνα, Gutenberg.
- McCarney, J. (1991), «The True Realm of Freedom: Marxist Philosophy after Communism», *New Left Review*, No 189.
- Μπετελέμ, Τσ. (γγ), *Οι Ταξικοί Αγώνες στην ΕΣΣΔ*, Τόμ.2, Αθήνα, εκδ. Ράππα.
- Μπιτσάκης, Ε. (1992), *Ένα φάντασμα πλανιέται*, Αθήνα, εκδ. Στάχυ.
- Μπράχος, Γ. (1993), «Δικαιώματα ιδιοκτησίας σε μετακαπιταλιστικές κοινωνίες», *Τεύχη Πολιτικής Οικονομίας*, No 13.
- Ναξάκης, Χ. (1993), «Το Νέο Μέσα στο Παλιό ως Προϋπόθεση για ένα Εναλλακτικό Μοντέλο Ανάπτυξης», *ΟΥΤΟΠΙΑ*, No 8.
- Nove, A. (1991), *The Economics of Feasible Socialism Revisited*, 2nd edn, London, Harper Collins.
- Παπαχρήστος, Β. (1990), «Για τη φύση των κοινωνιών του "υπαρκτού σοσιαλισμού"», *Διαλεκτική*, No 1.
- Preve, C. (1994), «Για μια ολοσχερή αναδιάρθρωση του μαρξισμού. Δεν θα μειούμε στα μισά του δρόμου», *ΟΥΤΟΠΙΑ*, No 9.
- Resnick, S. and Wolff, R. (1993), «State Capitalism in the USSR? A High-Stakes Debate», *Rethinking Marxism*, 6(2).
- Σταμάτης, Γ. (1988), «Οι Λειτουργίες του Οικονομικού Προγράμματος και της Αγοράς στις Σοσιαλιστικές Οικονομίες», *Τεύχη Πολιτικής Οικονομίας*, No 3.
- Σταυρόπουλος, Θ. (1992), «Ο Λένιν και ο κρατικός καπιταλισμός», *Θέσεις*, No 39.
- Ταρχάγκος, Α. (1994), «Η αντικαπιταλιστική στρατηγική στο πεδίο ενοποίησης-διαφοροποίησης της σύγχρονης εργατικής τάξης», *Θέσεις*, No 46.
- U.N. (1993), *Statistical Yearbook*.
- UNCTAD. (1990), *Handbook of International Trade and Development Statistics*.
- Witford, N. (1994), «Autonomist Marxism and the Information Society», *Capital & Class*, No 52.
- World Bank. (1992-93), *World Dept Tables*, vol.1.
- Yaghmaian, B. (1994), «Socialist Labor Process Revisited», *Review of Radical Political Economics*, 26(2):67-91.